PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

18 - 1972

LEIDEN
1972

18, 1-2 PHŒNIX 1972

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Met goud beslagen bronzen beeldje van de god El, opgegraven te Ras Sjamra - Ugarit. Zie elders in dit nummer het artikel van dr. J. C. DE MOOR, 'Nieuw alfabetische teksten uit Ugarit'.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptische Genootschap „Ex Oriente Lux" en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 20.— voor leden en *f* 10.— voor jeugdleden en studenten. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden *f* 20.— per jaar.

Adres van de redactie: Dromedarisstr. 4, Nijmegen; van de administratie en van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux", Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; Dr. K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Drs. M. Stol; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Personalia Orientalia 119
Belgische opgravingen in Luristān, 1970 . . L. VANDEN BERGHE 121
Nieuwe alfabetische teksten uit Ugarit . . . . J. C. DE MOOR 136
De opgravingen bij Tel Arad, Israel . . . . . J. C. DE GEUS 147
Tepe Yahyā, een proto-elamietische stad . . . . K. R. VEENHOF 165
De Ammān citadel inscriptie . . . . . K. R. VEENHOF 170
De Job-Targum uit Qumrân gepubliceerd . . . K. R. VEENHOF 179
Tell Selenkaḥiye in N.W.-Syrië . . . . . D. J. W. MEIJER 184
Boekennieuws . . . . . K. R. VEENHOF; H. J. W. DRIJVERS 198

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

De *Jaarvergadering 1972* werd gehouden te Nijmegen op zaterdag 10 juni. De belangrijkste onderdelen, naast de afhandeling van huishoudelijke zaken, waren een bezoek aan het Museum Kam, en een voordracht door Prof. dr. L. DE MEYER (Gent) over 'Het oud-babylonische Susa'. Zestig leden namen aan deze dag deel. De *Jaarvergadering* 1973, die in het teken zal staan van het veertigjarig bestaan van Ex Oriente Lux, zal worden gehouden op zaterdag 16 juni. Er is een commissie benoemd, die deze feestelijke dag gestalte moet geven.

Jaarbericht no. 22 (1971-72) verscheen in de zomer van 1972. Voor de inhoud zij verwezen naar Phœnix 17,2, p. 66. No. 23 zal vermoedelijk in de tweede helft van 1973 gereed zijn. Nadere mededelingen over de inhoud verschijnen in een volgend nummer. Leden kunnen zich tegen sterk gereduceerde prijs op het Jaarbericht abonneren. Oudere nummers van het Jaarbericht en Phœnix zijn verkrijgbaar bij het secretariaat.

PERSONALIA ORIENTALIA

Prof. Dr. F. M. Th. de Liagre Böhl negentig jaar

Op 16 augustus 1972 vierde prof. dr. F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, oudhoogleraar in de assyriologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en medeoprichter van „Ex Oriente Lux", in goede gezondheid in zijn woonplaats Milsbeek zijn negentigste verjaardag. Tijdens een informele bijeenkomst werd hem door prof. BEEK voorwerk en inhoudsopgave van een tegen het einde van 1972 te verschijnen, omvangrijk Festschrift aangeboden, dat onder de titel *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae Francisco Mario Theodoro De Liagre Böhl Dedicatae,* uitgegeven door M. A. BEEK, A. A. KAMPMAN, C. NIJLAND en J. RYCKMANS, als deel vier in de serie „Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata" door het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten zal worden gepubliceerd, en waarvan de druk wordt verzorgd door de fa. E. J. Brill. Niet minder dan zes en veertig leerlingen en vrienden hebben een bijdrage tot deze feestbundel geleverd, voor de helft uit Nederland en voor de helft uit het buitenland. Zoals de titel reeds aanduidt beweegt het merendeel der artikelen zich op het gebied van het Oude Testament en het oude Mesopotamië; daarnaast zijn er echter verscheidene studies op egyptologisch, hethitologisch, ugaritologisch, en zuid-arabisch gebied, die een juiste afspiegeling zijn van de wijde belangstelling van de jubilaris, die zich ondanks zijn hoge leeftijd nog vol interesse in zijn vakgebied en de resultaten van vakgenoten verdiept, en sinds zijn zeventigste verjaardag — ter gelegenheid waarvan de bundel *Opera Minora* werd gepubliceerd — nog een reeks bijdragen heeft gepubliceerd, zoals uit de aanvullende bibliographie blijkt. Het is een feestelijke coïncidentie dat ter gelegenheid van dit jubileum een vierde druk van zijn nederlandse editie van het Gilgamesjepos uitkwam bij H. J. Paris te Amsterdam, een literatuurwerk waarnaar wel de grootste interesse en liefde van Prof. DE LIAGRE BÖHL uitgingen.

Inauguratie Prof. de Moor

Prof. dr. J. C. DE MOOR, benoemd tot hoogleraar in de semietisch taal- en letterkunde aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken te Kampen aanvaardde zijn ambt met een inaugurele oratie getiteld „Het Nieuwjaar bij de Kanaänieten en Israelieten", inmiddels uitgegeven onder de titel *New Year with Canaanites and Israelites. I. Description; II. The Canaanite Sources* (Kamper Cahiers no. 21-22; J. H. Kok. Kampen, 1972, 31 en 35 pag., prijs fl. 11.—). Uitgaande van een hernieuwde interpretatie van de in de ugaritische teksten aanwezige directe en indirecte gegevens biedt de schrijver een schets van datum, inhoud en achtergrond van het

Kanaänietische Nieuwjaarsfeest, welke gegevens hij vervolgens gebruikt voor een herinterpretatie van geschiedenis, inhoud en literaire neerslag van het Israelitische Nieuwjaarsfeest, dat als een van de Kanaänieten overgenomen feest moet worden gezien. Formele en inhoudelijk overeenkomsten en verschillen worden getekend, met een constant beroep op de oorspronkelijk teksten en in discussie met vroegere interpretaties. Deel 1 bevat in hoofdzaak de rede zoals die werd uitgesproken; deel 2 biedt het bronnenmateriaal (vooral uit Ugarit) in becommentarieerde vertaling. De uitgever zorgde voor een goede uitvoering van het niet eenvoudige drukwerk.

Promotie Drs de Geus

Op 25 mei 1972 promoveerde drs C. H. J. DE GEUS — die voor leden van Ex Oriente Lux geen nadere introductie behoeft — met een proefschrift getiteld *De stammen van Israel. Een onderzoek naar enige vooronderstellingen van Martin Noth's amfiktyonie-hypothese,* bij de hoogleraren J. H. HOSPERS en A. S. VAN DER WOUDE tot doctor in de godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Groningen. De dissertatie — voorgelegd in een gestencilde editie; de definitieve, engelse versie zal t.z.t. als boek verschijnen — gaat in op een van de belangrijkste problemen uit de vroege geschiedenis van Israel: het proces waardoor uit een veelheid van stammen één volk en staat ontstond. Deze vraag wordt beantwoord via een critische analyse van de vooronderstellingen, die liggen achter de thans meest gangbare hypothese, die van het stammensysteem der amfiktyonie, zoals die in MARTIN NOTH's boek *Das Zystem der Zwölf Stämme Israels* zijn klassieke vorm en uitwerking heeft ontvangen: een verbond van twaalf stammen, gegroepeerd rond een centraal heiligdom. De auteur biedt eerst een overzicht van „het oudste Israel in de Moderne Geschiedschrijving", als een critische oriëntatie in de bestaande opvattingen. Vervolgens worden de literaire en historische tradities betreffende de stammen in het Oude Testament onderzocht, en de resultaten geconfronteerd met NOTH's opvattingen. In het centrale, derde hoofdstuk wordt de vraag van de eenheid van Israel behandeld, waarbij o.a. het probleem van de oorspronkelijke sociale structuur, de kwestie van familie-sibbe-stam, de vraag naar de ethnische eenheid ook i.v.m. het probleem van de „verovering van Kanaän", het milieu der patriarchen, en de interpretatie van de gegevens betreffende de *ᶜApiru* aan de orde komen. Tenslotte wordt getracht vorm en inhoud van amfyktyonische instellingen (het meervoud wordt opzettelijk gebruikt, omdat men niet van één vast type kan spreken en het begrip dus niet zonder meer als *terminus technicus* kan worden gehanteerd) te bepalen, waarbij thema's als „centraal heiligdom", „heilige oorlog", „richter" e.d. aan de orde komen. De problemen worden niet

alleen taalkundig, exegetisch en historisch benaderd, maar tevens wordt gewerkt met archeologische gegevens en vraagstellingen vanuit de culturele anthropologie. Zo b.v. bij de vraag of de eenheid van Israel verklaarbaar is als uitvloeisel van de sedentarisatie van voormalige nomaden. Deze eenheid ziet Dr. DE GEUS als een ethnische bepaalde, stoelend op *connubium,* de erkenning van een gezamenlijke *nomos,* waardoor Israel te definiëren is als een „Gesellschaftsnation". Deze eenheid werd versterkt door de gemeenschappelijk historie, en voorts door taal en religie, een visie waarop de promovendus tijdens de promotie werd aangevallen.

Twee van de stellingen van Dr. DE GEUS verdienen in Phœnix geciteerd te worden. Ten eerste no. 9: „.In recente publicaties over de dood en over de verwachtingen ten aanzien van een leven na de dood in het oude Israël, wordt onvoldoende rekening gehouden met het archeologische materiaal". Vervolgens no. 11: „De wetenschappelijke discussie over de archeologie van het Nabije Oosten dreigt steeds meer een besloten gesprek te worden van die archeologen, die elkanders ongepubliceerde materiaal kennen", een stelling, die helaas ook op filologisch gebied — en dan betrokken op ongepubliceerd tekstmateriaal en ongepubliceerde tekstedities — niet zonder geldigheid is.

BELGISCHE OPGRAVINGEN EN ARCHEOLOGISCHE NAVORSINGEN IN PUSHT-I KŪH, LURISTĀN

6e campagne: september — december 1970

Sinds verscheidene jaren onderneemt de belgische archeologische missie samen met de iraanse archeologische dienst opgravingen en prospektietochten in Pusht-i Kūh Luristān, met het doel de oorsprong en de datering van de befaamde Bronsbeschaving in Luristān wetenschappelijk te achterhalen (zie vorige verslagen in *Phœnix,* XII, 1966; XIV, 1, 1968; XV 2, 1969; XVI, 2, 1970).

Het objektief van de 6e campagne was hoofdzakelijk gericht op de systematische ontgraving van de necropolis Bard-i Bal (en subsidiair deze van Pay-i Kal) terwijl naderhand archeologische opsporingen werden verricht in het district Aivān.

Deze archeologische zending geschiedde zoals steeds onder auspiciën van het Departement voor Internationale Culturele Betrekkingen bij het Ministerie van Cultuur en in opdracht van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en de Rijksuniversiteit te Gent. De zending was samengesteld uit de volgende leden: Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, directeur; Mevr. Y. MALEKI, adjunkt-direkteur; de Heer W. LEROUGE, archeoloog; de Heer R. BERTELOOT, architekt-topograaf; de Heer F. VAN

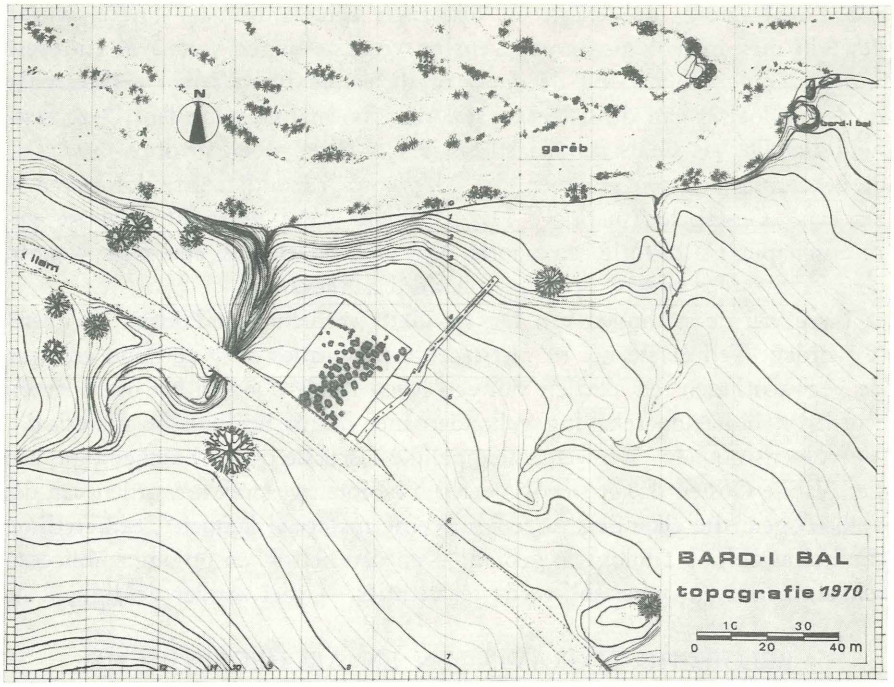

Fig. 30. Chinār Bashī: topografische plattegrond van de site Bard-i Bal met de necropool in het centrum.

CAPPEL, fotograaf-tekenaar. De Iraanse Archeologische Dienst was vertegenwoordigd door de Heer I. YAGMAÏ.

1. *De necropolis Bard-i Bal (19 september — 10 november 1970).*

De necropolis Bard-i Bal (fig. 30) bevindt zich op een oeverbank van de Garāb-rivier (= Rūdkhānah Garau), ongeveer 1 km Noordwest van het verlaten dorp Chinār Bashī en 54 km Zuidoost van de provincieplaats Ilām. Bard-i Bal betekent letterlijk „grote steen" en de site dankt aldus haar benaming aan de aanwezigheid van een groot rotsblok in de rivier. Deze necropolis werd ontdekt tijdens onze prospektietocht in de herfst van 1969 (cfr. *Phœnix* XVI 2, 1970) toen hier tijdens proefgravingen vier grafkelders aan het licht kwamen. Eén daarvan bevatte enkele typische Luristān-bronzen en dat werd meteen de reden om een uitgebreide opgravingscampagne op deze necropolis door te voeren.

In een rechthoekig opgravingsveld van 30 m lang bij 23 m breed, kwamen 70 graven tevoorschijn (waaronder de vier hierboven vermelde en vijftien klandestien geopende). De graven bevonden zich op een relatief

geringe diepte (tussen 0,40 m en 1,10 m) en tamelijk dicht bij elkaar. De meeste waren Noordwest→Zuidoost gericht, terwijl anderen variëerden tussen Oost→West en Noordwest→Zuidoost of Noord→Zuid (fig. 31).

Dichtbij de noordelijke hoek van het opgravingsveld kwamen de funderingsstenen van een muur tevoorschijn. Het betreft hier zeer waarschijnlijk resten van een omheining langs de noordoostkant van de necropolis. Inderdaad kwamen tijdens sonderingen aan de overzijde van deze strukturen geen nieuwe graven aan het licht, maar wel troffen we een identiek fundament aan (van 59 m lengte), parallel lopend aan de zuidoostzijde, die aldus

Fig. 31. Chinār Bashī: algemeen overzicht van de necropool Bard-i Bal na het openen van de graven.

eveneens door een muur afgesloten was. Aan de noordoostkant bleek het grafveld door de erosie van in een klein ravijn wegspoelend water beschadigd te zijn, doch dit betrof duidelijk slechts enkele kleine randgraven. Tenslotte werd de opgraving aan de zuidwestzijde begrensd door een recent aangelegde weg (6,50 m breed) waaronder zich nog enkele graven bevinden, doch door de proefsleuven te maken aan de overzijde van deze baan kon uitgemaakt worden dat het grafveld zich niet verder in deze richting uitstrekt. Hierdoor kunnen we besluiten dat de necropolis Bard-i Bal quasi totaal werd vrijgelegd en dus eerder van beperkte omvang is. Dit fenomeen bood een unieke kans om een praktisch volledig grafveld ensemble

te registreren en te onderzoeken, doch het groot aantal klandestien geschonden graven laat een betreurenswaardige leemte in dit belangrijk geheel.

De afwerking van de grafkelders is zeer verzorgd. Het basismateriaal bestaat uit rolkeien afkomstig uit het rivierbed en kalksteenplaten gehouwen uit de bergwand. Volgens hun wandkonstruktie kunnen verschillende graftypes onderscheiden worden:

a. De meeste zijn kistgraven of grafkelders met wanden opgebouwd in verschillende stroomlagen rolkeien. Ze worden afgedekt door één of twee grote platen of enkele grote breukstenen. Nochtans moeten we opmerken dat enkele van deze kelders nooit werden afgedekt.
b. Sommige graven hebben wanden van rechtopstaande gehouwen steenblokken. Bovenaan worden ze afgezet met een laag platte breukstenen. Belangrijk is hierbij te vermelden dat het graf van Tattul Ban-Chinān (3e campagne 1967, cfr. *Phœnix* XIV 1, 1968, p. 124, fig. 44), waarin een typisch Luristān idool werd ontdekt, een identische konstruktie vertoonde.
c. Van enkele graven worden de wanden eenvoudig gevormd door één rechtopstaande steenplaat. Het gaat hier uitsluitend om kindergraven van kleine afmetingen.
d. Aarden kuilen met één enkele laag rolkeien als afboording bovenaan. Meestal zijn ze onbedekt gelaten doch in enkele gevallen kwamen kalksteenplaten of breukstenen voor.
e. Aarden kuilen zonder afboording maar wel bedekt met kalksteenplaten of breukstenen.

Naargelang de vorm van de grafkelder kunnen eveneens verschillende reeksen opgesteld worden. De meeste graven zijn rechthoekig (al dan niet met afgeronde binnenhoeken), andere zijn uitgesproken ovaal en sommige zelfs cirkelvormig (fig. 32). De binnenafmetingen verschillen uiteraard naargelang de bestemming. Aldus meten graven voor volwassenen tussen 0,75 m en 1,85 m in lengte; 0.50 m en 1,20 m voor de breedte, terwijl de diepte variëert tussen 0,40 m en 0,80 m (uitzonderlijk 1,15 m). Wat de kindergraven betreft is het merkwaardig vast te stellen dat zij soms aangebouwd zijn bij een groot graf (fig. 33), terwijl kinderbijzettingen in urnen eveneens sporadisch voorkomen. Slechts twee graven hebben een bevloering in de vorm van een kalksteenplaat, van alle andere is de bodem gewoon van gestampte aarde.

Een zéér karakteristiek element in de grafbouw van Bard-i Bal is de toegang gevormd door een opening in één der korte wanden waarin dan een zware kalksteenplaat als een soort deur gevat zit. Meestal zit deze plaat in het midden van een korte zijde, doch soms ook in de hoek en dan beslaat

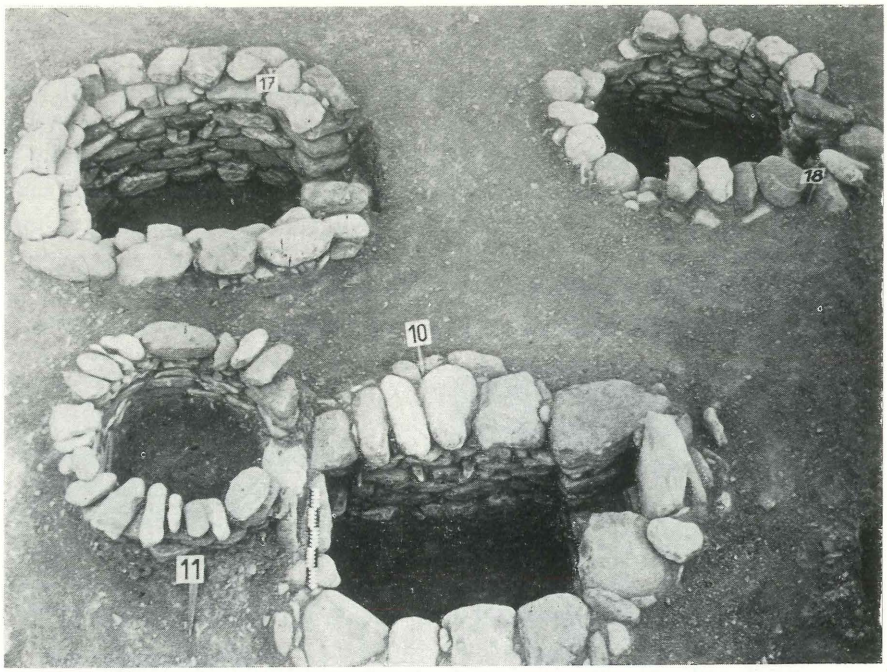

Fig. 32. Bard-i Bal: bovenaanzicht van de geopende graven 10-11 en 17-18.

Fig. 33. Bard-i Bal: voorbeeld van de aanbouw van een kindergraf (no. 16) aan het graf van een volwassene (no. 15). Karakteristiek is vooral de afsluiting van de toegang met de vertikaal geplaatste kalksteenplaat en het drempelblok. Afmetingen: lengte 1,57 m, breedte 1,45 m, diepte 0,90 m.

ze slechts de helft van de wand. Enkele toegangsopeningen hebben een dubbele deurplaat die dan de volledige wandruimte inneemt. In sommige gevallen is de kalksteenplaat verdwenen, maar dan getuigt de afwerking van de opening en de drempelsteen onderaan van een oorspronkelijke aanwezigheid; het komt echter ook voor dat de opening onregelmatig is opgevuld met breukstenen. In ieder geval is het duidelijk dat deze toegangen bedoeld zijn om de mogelijkheid te verlenen langs deze weg het graf te openen en desgewenst opnieuw te gebruiken. Inderdaad geeft de aanwezig-

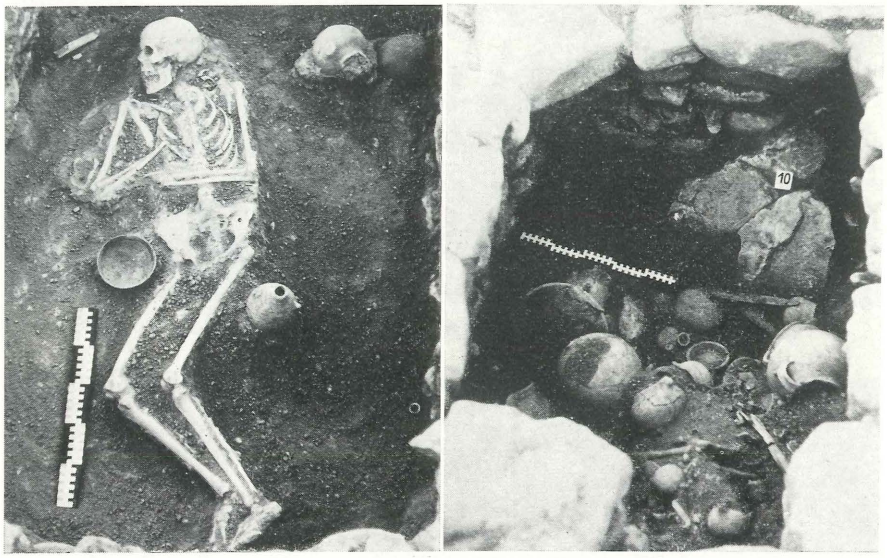

Fig. 34. Bard-i Bal. Links: graf no. 62 met het geraamte van een jonge vrouw en de omringende bijgaven; afmetingen: lengte 1,85 m., breedte 1,16 m. Rechts: interieur van graf no. 10 met het opeengehoopte grafmobilair van diverse inhumaties „in situ"; afmetingen: lengte 1,50 m, breedte 1,20 m.

heid van verschillende geraamten (meestal twee, doch in een paar gevallen zes en acht bijzettingen) in één grafkelder een plausiebele verklaring voor deze biezondere konstruktie.

Aldus staan we hier voor het merkwaardig feit dat ondanks hun kleine afmetingen, en hun aanzien van individuele kistgraven, de graven van Bard-i Bal funktioneerden als dubbelgraven en zelfs als kollektieve tomben. Bij iedere nieuwe inhumatie werden evenwel de vorige resten grondig verstoord, daar plaats diende vrijgemaakt te worden voor de laatst overledene. Hierbij werden ruwweg beenderen en bijgaven naar achter of opzij geschoven (of wellicht zelfs weggenomen) en het resultaat is dan ook een ordeloze opeenhoping van beenderresten en objekten. Slechts in één

enkel geval (fig. 34, links) was het geraamte ongeschonden bewaard (graf 62) terwijl in de andere graven het aantal begravingen diende afgeleid te worden uit de hoeveelheid aanwezige schedels. In graf 10 b.v. (1,50 m lang, 1,20 m breed, en 1,15 m diep) werden acht begravingen vastgesteld, vergezeld door niet minder dan 131 bijgaven (fig. 34, rechts). In graf 17 (1.35 m lang, 1,22 m breed en 0,95 m diep) noteerden we zes inhumaties met 89 meegegeven objekten. Het hoeft geen betoog dat het in deze gevallen uiterst moeilijk is om iedere begraving afzonderlijk te onderscheiden en de oorspronkelijke kontext te rekonstrueren.

Nochtans komt het ons voor dat deze steenkisten oorspronkelijk als individuele graven (of hoogstens als dubbelgraf) waren opgevat en men pas later overging tot gebruik ervan als kollektieve begraafplaats. Hierdoor bleef de necropolis Bard-i Bal een ongewoon lange tijd in gebruik. Het archeologisch materiaal laat ons inderdaad toe een datering voor te stellen tussen 1100 en 750 vóór Chr. De vroegste begravingen zouden zich dan situeren tegen het einde van fase I van IJzertijd (rond 1100-1000 vóór Chr.), de volgende en belangrijkste groep gedurende fase II van de IJzertijd (1000-800/750 vóór Chr.) terwijl nog enkele bijzettingen plaats vonden in het begin van fase III van de IJzertijd (800/750 vóór Chr.). Hier dienen we er onmidellijk aan te herinneren dat in verschillende graven archeologisch materiaal van IJzertijd I en IJzertijd II door elkaar voorkomt, zodat er eigenlijk een „overlapping" ontstaat en men een al te strenge onderverdeling en afscheiding van de fasen dient te vermijden.

Einde IJzertijd I (ca. 1100-1000 v. Chr.)

Verschillende graven behoren exclusief tot het einde van de IJzertijd fase I (namelijk de nummers 2, 52, 58, 64, 66 en 67). De studie van hun funerair materiaal laat dit duidelijk vaststellen.

Het aardewerk heeft een lichtbruine kleur en de meest karakteristieke vormen zijn kruiken met ingedeukte giettuit, vaasjes met twee vertikaal of horizontaal doorboorde tenons (deze laatste meestal met ringbasis) en hoge bekers op standvoet of ringbasis (fig. 35, nos. 1 tot 7, 19, 20, 21, 23 tot 28, 30, 31). Vanzelfsprekend komen enkele van deze vormen nog voor in het begin van de IJzertijd fase II.

Typische Luristān Bronzen vergezellen deze keramiek-objekten. Onder de wapens zijn het vooral de bijlen met puntige uitsteeksels op de huls en de dolken met omgebogen vleugels of met waaiervormige handvatbekroningen. Een exemplaar van dit laatste type bezit een cirkelvormige greep die uitloopt op een dubbele breeduitstaande maanvormige waaier. Deze handvatvorm is niet exclusief voor Luristān maar komt eveneens voor in het Talysh-

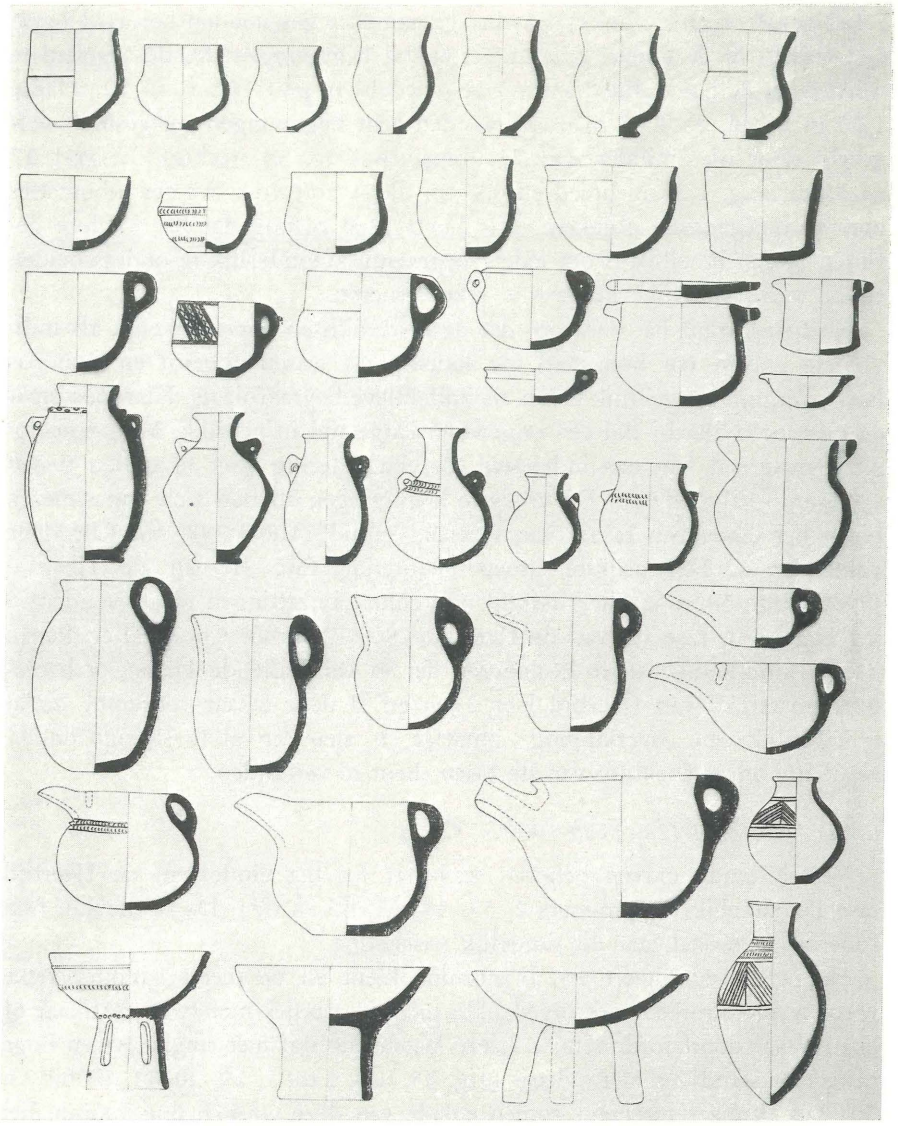

Fig. 35. Bard-i Bal: overzicht van de diverse vormen van keramiek.

en Kaukasus-gebied. Met deze wapentypes gaan de wetstenen samen die een bronzen handvat vertonen in de vorm van een liggende berggeit met de karakteristieke lange omgekrulde horens (fig. 36, 37, A-B), maar ook de zeer bekende votiefbeelden of idolen bestaande uit twee heraldisch opgestelde geiten waarvan de lijven bij het middel versmelten om een cylin-

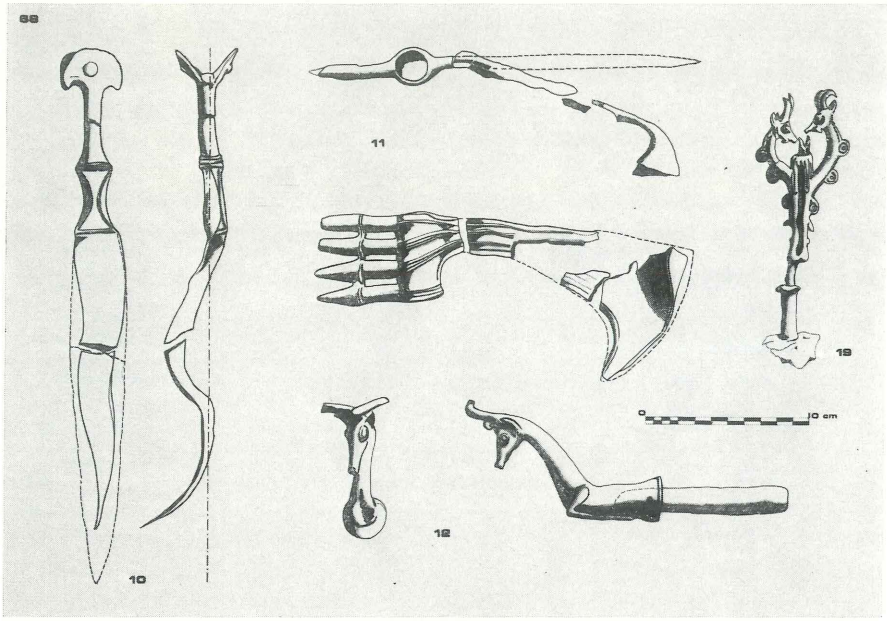

Fig. 36. Bard-i Bal: bronzen bijgaven uit graf no. 68: typische dolk met waaiervormig handvat (10); bijl met puntige uitsteeksels op de huls (11); slijpsteen met handvat in de vorm van een berggeitprotoom (12; vgl. fig. 37, B); en het idool (19; vgl. fig. 37, D).

drische huls te vormen (fig. 36, 37, C). Op de hals en het lijf van de dieren zijn spiraalvormige voluten aangebracht die de figuren een onwezenlijk en mythisch karakter verlenen. Het beeldje wordt met een speld vastgezet op een flesvormige sokkel. Tot deze eerste periode behoort eveneens een open armband waarvan de uiteinden versierd zijn met gestiliseerde vogelkoppen (fig. 38). Vermelden we tenslotte dat ijzer in deze fase uiterst zelden voorkomt.

IJzertijd II (ca. 1000-800/750 v. Chr.)

De meeste graven te Bard-i Bal behoren tot de tweede fase van de IJzertijd. De karakteristieke keramiekvormen zijn nu dikbuikige vazen met open of cylindervormige giettuit en handvat aan de boord, kruiken en tasjes met oor, schalen op hoge holle voet (soms met grote openingen erin) of tripoden (fig. 39). Als versiering komen op dit aardewerk soms incisies of reliëfbanden voor en zeer zelden een monochrome geometrische beschildering (fig. 35, nos. 14-16, 32-40).

Wapens en gereedschap van dezelfde types als in de vorige fase zijn nog hoofdzakelijk van brons, doch nu verschijnen zwaarden van ijzer en ook

Fig. 37. Bard-i Bal. A: jonge berggeit in rusthouding met kleine omgekrulde horens (graf no. 67, 10; lengte 15,7 cm); B: liggende berggeit met wijdopengespreide horens (graf no. 68, 12; lengte 12,5 cm); C: bronzen idool met twee tegen elkaar opspringende berggeiten die een (verdwenen) votiefsymbool in het centrum vasthouden; D: bronzen kopje van een „Gilgamesj-idool" (graf no. 19, 2; hoogte 4,5 cm); E: bronzen amulethanger in de vorm van een grote vogel met geaccentueerde snavel (hoogte 4,4 cm).

Fig. 38. Bard-i Bal: links: bronzen armband waarvan de uiteinden uitlopen in hondekoppen (graf no. 17, 52; diameter 6,3 cm); rechts: bronzen armband met uiteinden in sterk gestyleerde vogelkoppen (graf no. 64, 8; diameter 6,5 cm).

de meeste sieraden zoals ringen, armbanden, enkelringen en haarspiralen zijn van dit nieuwe en kostbare metaal vervaardigd. Kombinaties van brons en ijzer treffen we aan zowel bij wapens als sieraden: zo is b.v. het handvat van een ijzeren dolk bekleed met een bronsblad, zijn armbanden van ijzer bezet met een bronzen knop of zelfs gevlochten met brons en ijzerdraad; en

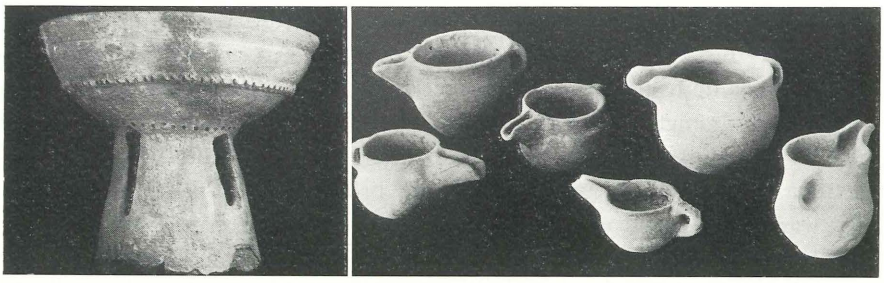

Fig. 39. Bard-i Bal. Grote schaal op opengewerkt voetstuk, van lichtbruin aardewerk versierd met reliëfmoulure en inkepingen (graf no. 10, 22); rechts: verschillende vormen van potjes en kruiken met open giettuiten en randoortjes.

verder komen ook ijzeren spelden voor met een granaatappelkop in brons.

Dat er eveneens nog votiefstukken in deze periode voorkomen wordt bewezen door het samenvinden van fragmenten van een Gilgamesj-idool (fig. 37, D) met een dolk en ringen in ijzer. Ook de amulethanger in de

vorm van een grote vogel met geaccentueerde snavel komt waarschijnlijk uit deze fase van de IJzertijd (fig. 37, E).

De halssnoeren zijn hoodzakelijk samengesteld uit half-edelstenen zoals kornalijn en agaat, maar ook fossiele schelpen, glaspasta en bronsspiraaltjes worden aangewend als parels.

Glyptiek werd slechts in één graf (no. 62) aangetroffen en schijnt dus eerder zeldzaam te zijn. Het is een cylinder met een reeks geitekoppen die a.h.w. achter een heuvelrug uitsteken of aan de horizon opdagen, en een dubbele stempelzegel met op het recto een geit en op het verso een gevleugelde centaur met hoge poten, lange omgekrulde staart en mensenhoofd (fig. 40).

In plaats van nieuwe graven aan te leggen vergenoegde men zich in de IJzertijd fase II met het opnieuw gebruiken van de aanwezige graven uit de

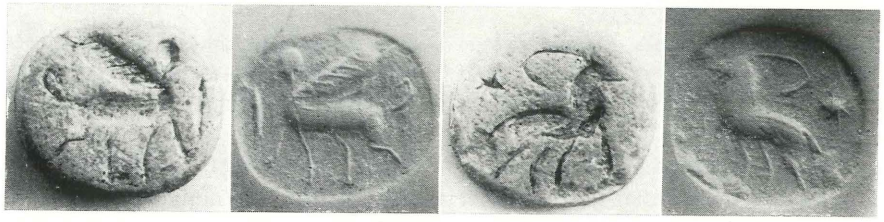

Fig. 40. Bard-i Bal: stempelzegel met dubbele gravering. Op de voorzijde: een gevleugelde centaur, op de achterzijde een gevleugelde ibex (graf no. 62, 14; diameter 2 cm).

vorige tijd. Dat hierdoor onherstelbare schade aan de oorspronkelijke begravingen werd aangebracht hoeft wel niet aangetoond te worden. Daarenboven is het biezonder betreurenswaardig dat een aantal bronzen voorwerpen door de usurpaties werden beschadigd, gebroken en zelfs totaal vernield. Een dramatisch voorbeeld van deze praktijken troffen we aan in graf 17, waar na het afnemen van de dekstenen, een aantal bronzen fragmenten tevoorschijn kwamen tussen de breukstenen van de achterwand. Het waren resten van een bijl met puntige uitsteeksels, een dolkhandvat en stukjes van een geitenidool met de sokkel. De rest van deze fragmenten bevonden zich tussen de grafinboedel of waren gewoon weggeworpen. Het is natuurlijk uiterst moeilijk om dit verschijnsel op een definitieve wijze te interpreteren, maar enkele aannemelijke hypothesen kunnen hier naar voor gebracht worden. Het lijkt er inderdaad sterk op dat deze bronzen opzettelijk gebroken zijn en dan kunnen we vooropstellen dat dit gebeurde om geen kwaad te kunnen berokkenen aan de dode zelf; ofwel werden ze vernietigd bij de volgende inhumatie om hun zgn. schadelijke uitwerking op de nieuwe bijzetting te beperken.

Begin IJzertijd III (ca. 800/750 v. Chr.)

Het begin van de IJzertijd fase III is vertegenwoordigd door materiaal (uit de graven nos. 6, 51, 54 en 57) dat volledig overeenstemt met dat van de War Kabūd necropolis nabij Chavār (cfr. *Phœnix* XII 2, 1966). Het aardewerk omvat o.a. vaasjes met licht gecareneerd profiel, hoge, rechte hals en uitstaande boord, naast slanke peervormige vaasjes met puntige basis (fig. 35 nos. 41, 42). Deze grijszwarte of beige keramiek vertoont meestal een versiering van geïnciseerde driehoeken op de schouder. Zoals te War Kabūd komen in deze graven ijzer en brons door elkaar voor, maar dan precies andersom dan in de graven uit de IJzertijd II. Het ijzer wordt nu namelijk uitsluitend gebruikt voor voorwerpen die stevig moeten zijn, dus voor wapens en werktuigen (dolken, messen, lanspunten, pijlpunten en bijlen). Daartegenover zijn de sieraden en paradevoorwerpen weer uit brons vervaardigd.

Conclusies

Men stelt vast dat de necropolis Bard-i Bal belangrijke nieuwe elementen heeft geleverd in verband met de studie en de kennis van de IJzertijd in West-Irān en meer specifiek in Luristān. Vooreerst kon een bevestiging verkregen worden voor de datering van enkele typische bronzen (wetsteenhandvat, bijl met uitsteeksels en dolk met omgebogen vleugels), die tijdens de vorige campagne (cfr. *Phœnix* XVI, 2, 1970) aan het licht kwamen. Daarnaast werden enkele andere typische bronsobjekten voor het eerst tijdens een wetenschappelijke opgraving ontdekt. De idolen met rechtopstaande geiten en de dolken met waaiervormig handvat zijn nu precies te dateren op het einde van de IJzertijd I (nl. omstreeks 1100-1000 vóór Chr.).

De opgravingen te Bard-i Bal bevestigen eveneens onze algemene vaststellingen betreffende het wisselend gebruik van brons en ijzer tijdens de verschillende fases van de IJzertijd. In de IJzertijd I zijn praktisch alle metaalobjekten nog vervaardigd van brons en treft men slechts zeer sporadisch enkele kleinere voorwerpen aan van ijzer (te Bard-i Bal waren dit slechts vormeloze fragmenten zonder duidelijke bestemming). Tijdens de IJzertijd II konstateren we dan de doorbraak van IJzer als een zeer exclusief materiaal, dat wegens zijn sterkte voor wapens en werktuigen wordt aangewend, doch gezien zijn hoge handelswaarde evenzeer voor sieraden en paradestukken in aanmerking komt (soms gekombineerd met brons). Nochtans blijven bronzen wapens de meerderheid van het materiaal uitmaken en zijn de votiefstukken nog steeds in gebruik.

In de IJzertijd III, tenslotte, zijn alle wapens en werktuigen uitsluitend

van ijzer, terwijl siervoorwerpen en versieringselementen weer in brons uitgevoerd worden.

Verschillende sites in Pusht-i Kūh gaven ons reeds voordien de indruk dat het bloeitijdperk van de bronsbeschaving in Luristān vooral tijdens de IJzertijd plaats vond, maar na de opgravingen te Bard-i Bal staat het volkomen vast dat de typische Luristānbronzen te situeren zijn omstreeks het einde van de IJzertijd I, vooral gedurende de IJzertijd II, en wellicht nog begin IJzertijd III.

Archeologische prospektie in het distrikt Aivān

Van 19 november tot 7 december 1971 werd in het gebied Aivān (zie kaart, noordelijk van Ilām) een systematische prospektietocht ondernomen met als voornaamste objekt het opsporen van nieuwe sites waar mogelijk materiaal uit nog onbekende fazen van de Luristān bronsbeschaving kon ontdekt worden. De vallei van Aivān strekt zich lang uit in een noordwest→ zuidoostrichting tussen de hoge bergrug Sharahzul en de heuvelkam Bānkul, beide uitlopers van de Manisht-kūh. In het midden stroomt de Rūdkhānah Gangir, die een konstante irrigatie van de omliggende velden toelaat, waardoor dit gebied zich werkelijk onderscheidt van vele andere streken door zijn natuurlijke vruchtbaarheid en bijgevolg een zeer dichte bevolking kent, die intensief aan landbouw en veeteelt doet. Als onmiddellijk gevolg hiervan moeten we opmerken dat de necropolen die zich langs deze rivier uitstrekken voor het ogenblik in de kultuurzone liggen en dus moeilijk zijn te onderzoeken. Daarenboven zijn de meeste grafvelden vroeger het slachtoffer geworden van grote benden klandestiene plunderaars die lukraak alles opengooiden op hun speurtocht naar de spektakulaire bronzen. In de omgeving van de dorpen Aivān, Zarnah, Sartang en Kalleh Djub kon de lokale bevolking ons verschillende necropolen aanwijzen doch zelfs van de illegale aktiviteiten waren geen sporen gebleven na het jaarlijks beploegen en nivelleren van de grond. Vooral daar waar men moderne landbouwwerktuigen gebruikt is het onbegonnen werk om de ongeschonden graven in het veld te localiseren.

De sites die nog veraf gelegen zijn, en waar geen intensieve grondarbeid wordt verricht, vertonen werkelijk een desolate aanblik met hun gapende kuilen en opeengehoopte steenblokken. De grafvelden te Miyandar, Darwand, Kazāb, Milleh Kabūd en andere zijn nog steeds schrijnende getuigenissen van het vernielingswerk dat er verscheidene jaren geleden plaats vond.

De natuurlijke vruchtbaarheid van de vallei gaf reeds in de Oudheid aanleiding tot een buitengewone voorspoed van dit gebied. Getuigen daarvan

zijn de talrijke grafvelden en nederzettingen (*tepes*) die in een zeer dicht patroon door heel de streek verspreid liggen. Te Kazāb en Darwand (area A) kwam archeologisch materiaal uit het 3e millennium vóór Chr. aan het licht en meer bepaald uit de perioden van Akkad, Guti en Ur III (2300-2100 vóór Chr.). Vanaf omstreeks 1200 (IJzertijd I) nam de populatie in het gebied geweldig toe en de meeste necropolen behoren dan ook tot de verschillende fasen van de IJzertijd. Te Sartang leverden graven typische voorwerpen uit de IJzertijd I, te Darwand (area B) vonden we materiaal uit IJzertijd II en te Shaleh Shūrī uit IJzertijd III.

In de vlakte van Aivān noteerden we eveneens verschillende nederzettingen en *tepes*. De omvangrijkste zijn: Qal'ah-i Tarān (gebakken leemtegels aanwezig) nabij het dorp Tarān; Tepe Chia Mamazaman in het dorp Narghizah en Qal'ah-i Tepe middenin het dorp Zarnah. Uit deze tepes blijkt dat het gebied verschillende assyrische bezettingen moet gekend hebben. Ook uit de sassanidische periode stammen talrijke overblijfselen. We noemen als belangrijkste: Kalleh Djum Jangī, westelijk van Sartang en vooral de zoroastrische vuurtempel of Chahār Ṭāq te Seh Pā (tussen Sartang en Darwand). Deze vuurtempel heeft het traditionele aanzicht met zijn vier zware hoekpijlers verbonden door bogen en bekroond met een centrale koepel. Iedere zijde van het gebouw meet 8,60 m (buitenzijde) of 5,40 (binnenzijde). De breedte van de pijlers is respektievelijk 2,40 m (buiten) en 1,60 m (binnen). De hoogte van de vloer tot aan de hoektrompen bedraagt 4 m. De bogen overspannen een opening van 3,80 m en in het midden zijn ze 2,40 m hoog boven het huidig niveau (maar 3,20 m boven het oorspronkelijk). De koepel is gedeeltelijk ingestort, maar zijn oorspronkelijke hoogte bedroeg 2,95 m. Aldus kwam de totale hoogte van het gebouw op meer dan 8,25 m.

Rondom de Chahār Ṭaq was een overdekte gang van 2,20 m breed. Vooral aan de achterzijde (zuidwest) is deze omheining goed bewaard en bereikt ze een hoogte van 4,90 m terwijl aan de noordwestzijde slechts een klein muurgedeelte van 1,70 m hoog bewaard bleef. Eén van de konstante karakteristieken van sassanidische vuurtempels is hun oriëntatie en ook deze van Seh Pā is ongeveer met de hoeken naar de vier windstreken gericht. De konstruktie is eveneens typisch, nl. een assemblage van ruwe breukstenen in onregelmatige stroomlagen gevat in een dikke brei van gipsmortel. De afwerking gebeurde met een laag gipspleister, doch deze is aan de buitenkant volledig verdwenen.

Na het besluiten van deze 6e archeologische campagne in Pusht-i Kūh werden tijdens de terugreis van Aivān naar Kermānshāh, via Gilān Gharbī en Qasr-i Shīrīn de resten van een identieke Chahar Ṭāq opgemerkt in de nabijheid van Gilān Gharbī. Deze vuurtempel, waarvan de hoekpijlers nog

bewaard zijn tot op een hoogte van 3,00 m, werd omgebouwd tot een typisch islamietisch heiligdom: de Imāmzadeh.

Gent L. VANDEN BERGHE

NIEUWE ALFABETISCHE TEKSTEN UIT UGARIT

Sinds 1929 is de oude Kanaänitische stad Ugarit met de bijbehorende haven Ma'ḫadu stukje voor stukje opgegraven uit de ruïneheuvels Ras Sjamra en Minet el-Beida, die even ten Noorden van Latakia aan de kust van Syrië liggen. De opgravingen, welke onder leiding van de Fransman CLAUDE SCHAEFFER stonden, kregen sensationele betekenis, toen kleitabletten aan de dag kwamen, die beschreven bleken te zijn met een alfabetisch spijkerschrift. Voor het eerst kon de wereld kennis nemen van tamelijk lange fragmenten uit de religieuze litteratuur van de Kanaänieten.

Inmiddels zijn naast de alfabetisch-Ugaritische teksten zoveel belangrijke Babylonische en andere tabletten gevonden, dat de betekenis van Ugarit als buitenlandse relatie van talrijke oud-oosterse grootmachten steeds meer op de voorgrond treedt. Ugarit is in het tweede millennium v. Chr. een der belangrijkste knooppunten van internationale handel geweest. Reeds in de achttiende eeuw, zo blijkt uit sommige Mari-brieven, deden Babyloniërs, Kretenzen en Kanaänieten hier zaken met behulp van tolken. In het Laat-Bronzen tijdperk vinden we in Ugarit een sterk gemengde bevolking met immigranten uit vrijwel alle delen van het Nabije Oosten. Men krijgt een indruk van koortsachtige activiteit op het gebied van wereldhandel en topdiplomatie. Opvallend sterk is dan de invloed van de niet-Semitische Hurrieten in Ugarit, die niet alleen blijkt uit talrijke persoonsnamen en leenwoorden, maar ook uit de godsdienst: Hurritische goden kregen een plaats in het Kanaänitische pantheon, Hurritische woorden en namen werden getolereerd in de mythologische litteratuur, Hurritische bezweringen werden ingevoegd in Kanaänitische rituelen en zelfs de hogepriester van Baäl kon een Hurriet zijn.

Voorts is in de afgelopen decennia steeds duidelijker geworden, dat Ugarit van eminent belang is voor het verstaan van het Oude Testament. Het kan niet meer ontkend worden, dat Israël veel te danken heeft aan de rijke litteraire en religieuze traditie van de Kanaänieten. Toch moet men dit naar het oordeel van schrijver dezes ook weer niet overdrijven. In ieder geval zijn weinig geleerden bereid zo ver te gaan als Professor M. DAHOOD van het Pauselijk Bijbelinstituut te Rome, die het gehele Oude Testament wil herinterpreteren met beroep op het Ugaritisch en Phoenicisch. Met een duidelijke zinspeling op de beruchte „Babel und Bibel"-controverse aan het

begin van deze eeuw is DAHOOD's benaderingswijze zelfs al eens gekarakteriseerd als „pan-ugaritisme".

Al met al is er aanleiding genoeg om in *Phœnix* weer eens aandacht te schenken aan de schriftelijke nalatenschap van deze merkwaardige stad Ugarit. Wanneer we afzien van enkele korte mededelingen van bibliografische aard [1]), is het thans 10 jaar geleden, dat voor het laatst in dit blad iets werd meegedeeld omtrent nieuwe alfabetische spijkerschrifttekstenen [2]). Dr. VAN PROOSDIJ besloot zijn relaas toen met de aankondiging, dat de besproken teksten in 1963 gepubliceerd zouden worden in *Ugaritica* V. Helaas liet deze editie nog vijf jaar langer op zich wachten dan toen te voorzien was. Wel werden echter vóór 1968 vele andere tabletten uitgegeven en omdat ook na die datum nog het een en ander in druk kwam, is het wellicht nuttig hier een kort overzicht te geven van al dit nieuwe materiaal.

Immers, bij de betrekkelijk geringe omvang van het corpus van alfabetisch geschreven Ugaritische teksten betekent iedere substantiële toevoeging, dat de bestaande commentaren, concordanties en woordenlijsten in sterke mate verouderen.. Hoe kleiner het beschikbare aantal teksten is, hoe minder men bij de interpretatie gebruik kan maken van zorgvuldige vergelijking van de samenhangen, waarin bepaalde termen gebruikt worden. Men is vaak gedwongen min of meer te raden naar betekenissen op grond van etymologische parallellen in andere Semitische talen. Dat houdt een zeker risico in en ook verdienstelijke, veel gebruikte handboeken als die van GORDON, DRIVER, GRAY en AISTLEITNER zijn daar niet aan ontkomen. Men kan zelfs wel zeggen, dat door de toevloed van het nieuwe materiaal en door de intensivering van het onderzoek in de laatste vijf jaar thans een punt bereikt is, waarop een waarschuwing tegen onkritisch gebruik van genoemde handboeken zeker gerechtvaardigd is.

Wij zullen ons overzicht van nieuwe alfabetische teksten uit Ugarit beginnen in 1960. Toen verscheen de bewerking van een klein tablet [3]), waarvan de interpretatie weliswaar niet gemakkelijk is, maar dat toch veel aandacht kreeg, omdat er onmiskenbare parallellen lijken te bestaan tussen deze tekst en de Dionysus-dienst, zoals die in Griekse bronnen beschreven wordt. Reeds lang hadden sommige classici oosterse elementen in de cultus van Dionysus vermoed en dit tablet zou een van de meest overtuigende bewijzen daarvoor kunnen worden. Met name de regel waarin gezegd wordt,

1) Vooral K. R. VEENHOF in *Phœnix* 12, 1966, p. 377; 17, 1971, pp. 3s.
2) *Phœnix* 8, 1962, pp. 150s.
3) C. VIROLLEAUD, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1960, pp. 180-186.

dat de godin Anat het vlees van haar geliefde Baäl at (*„Zij at zijn vlees zonder mes, zij dronk zijn bloed zonder beker"*) doet denken aan de *omophagia* van de Bacchanten.

Vervolgens moet genoemd worden het *Corpus des tablettes en cunéiformes alphabétiques*, dat Mej. A. HERDNER in 1963 het licht deed zien [4]. Het boek bevat de definitieve editie van alle alfabetisch geschreven tabletten, die tussen 1929 en 1939 ontdekt werden. Hoewel er betrekkelijk weinig teksten bij zijn, die nog niet in voorlopige vorm gepubliceerd waren, is het werk van Mej. HERDNER van grote waarde, omdat zij zeer gedetailleerde beschrijvingen biedt van alle tabletten en vele twijfelachtige lezingen opheldert. Als het er op aan komt, kan men daarom niet meer afgaan op de transcripties in bijv. GORDON's *Ugaritic Textbook.*

HERDNER's *CTA* moet dus voorlopig als de maatgevende editie beschouwd worden voor de oudere teksten. Des te meer is het te betreuren, dat er op dit gezaghebbende werk toch nog al wat is aan te merken. Er werden geen nieuwe kopieën vervaardigd. HERDNER drukte de reeds lang bekende kopieën van VIROLLEAUD af. De foto's zijn dikwijls van onbruikbare kwaliteit. De transcripties bevatten veel storende drukfouten. Bovendien is te vrezen, dat HERDNER niet steeds in de gelegenheid geweest is haar lezingen aan de hand van de tabletten zelf te controleren. Dit jaar hebben de Duitse Ugaritologen M. DIETRICH en O. LORETZ de tabletten in Syrië nog eens gecollationeerd en in een brief aan schrijver dezes noemen zij de resultaten „ten dele verbluffend". Wij zullen natuurlijk de publikatie van hun bevindingen moeten afwachten alvorens een definitief oordeel te kunnen vellen.

De in *CTA* voor het eerst uitgegeven teksten zijn voor het merendeel zeer fragmentarisch, met uitzondering van twee lijsten van persoonsnamen (Nrs. 124, 133). Belangrijker zijn twee rituelen die eigenlijk niet binnen de door *CTA* bestreken periode zijn opgegraven, maar die toch zijn opgenomen vanwege hun inhoudelijke verwantschap met in de dertiger jaren gevonden rituelen [5].

Liefst 172 nieuwe teksten, voornamelijk documenten uit de koninklijke archieven, werden in 1965 uitgegeven door C. VIROLLEAUD [6]. De weinige

---

4) Deel X in de reeks *Mission de Ras Shamra,* Paris 1963. Inmiddels hebben zich de afkortingen *CTA* of *CTCA* ingeburgerd.

5) Appendice, pp. 134-138, Fig. 98-101. Vollediger reconstructies dan die van HERDNER bieden voor *CTA* 32 + RS 17.100 M. WEIPPERT, *Zeitschr. d. Deutschen Palästina-Vereins* 85, 1969, pp. 35-50 en voor *CTA* 35 + RS 18.56 mijn: *New Year with Canaanites and Israelites,* Part 2, Kampen 1972, pp. 13-17

6) Textes en cunéiformes alphabétiques des archives sud, sud-ouest et du Petit Palais, in: C. F. A. SCHAEFFER (ed.), *Le Palais Royal d'Ugarit* V, Paris 1965. Gangbare afkortingen: *PRU* V of *PRU* 5.

fragmenten van mythologische of cultische aard zijn zo zwaar beschadigd, dat een samenhangende vertaling niet te geven is. Des te interessanter zijn echter de talrijke administratieve lijsten en natuurlijk de brieven, die vaak kennelijk vertalingen zijn van Babylonische originelen. Een deel van deze tabletten werd nog aangetroffen in de oven, waarin zij gebakken waren [7]. Vanzelfsprekend is een dergelijke verzameling van chronologisch zonder enige twijfel bij elkaar behorende documenten historisch gezien uiterst waardevol. Ter illustratie vertaal ik hier een brief (Nr. 59), die licht werpt op de strandvonderij aan de kust van Syrië [8]:

Tot de koning van Ugarit, mijn broeder, spreek: (Aldus) het bericht van de koning van Tyrus:
Vrede zij u! Mogen de goden u behoeden, u vrede geven. Hier bij ons gaat het goed. Gaat daar bij u ook alles goed? Zend antwoord!
Het goede schip, dat u naar Egypte gezonden had, is bij Tyrus vergaan. Het werd getroffen door een zware regenstorm. Toen heeft de strandvoogd alle geborgen lading ontnomen aan de zeelieden. Doch ik heb al hun geborgen lading opgespoord en al het hunne heb ik ontnomen aan de strandvoogd en het hun teruggegeven. En uw schip is onttakeld in Akko tot stilstand gekomen. Mijn broeder make zich dus geen zorgen!

Blijkbaar was het reeds in de 13de eeuw v. Chr. normaal, dat de lading van verongelukte schepen door een strandvoogd geconfisceerd werd, waarschijnlijk ten bate van de overheid ter plaatse. Ook het veel latere verdrag tussen de Assyrische koning Esarhaddon en koning Baäl van Tyrus veronderstelt het bestaan van een dergelijke regeling. Blijkbaar konden echter de koningen van de Kanaänitische havensteden onderling overeenkomen de aangespoelde have terug te geven.

De boven al vermelde publikatie van *Ugaritica* V [9]) was een gebeurtenis die Ugaritologen over de gehele wereld aan het schrijven zette [10]). Het is echter niet te verwachten, dat de inhoud van deze monumentale band spoedig in volle omvang doorvorst zal zijn.

De meer dan 170 nieuwe Akkadische teksten, sommige daarvan meer-

---

7) *PRU* V, pp. 79ss, vgl. C. F. A. SCHAEFFER, *Ugaritica* IV, Paris 1962, pp. 31ss.

8) De lezer gelieve er bij de in dit artikel geboden vertalingen van Ugaritische teksten rekening mee te houden, dat het ongevocaliseerde Ugaritische schrift dikwijls een grote verscheidenheid van interpretatie toelaat.

9) J. NOUGAYROL, E. LAROCHE, C. VIROLLEAUD, C. F. A. SCHAEFFER, *Ugaritica* V (Mission de Ras Shamra, XVI), Paris 1968.

10) De meest uitvoerige besprekingen zijn te vinden in het jonge tijdschrift *Ugarit Forschungen,* Bd. 1, 1969, pp. 119ss, zie ook pp. 1ss, 71ss, 203ss, 217ss; Bd. 2, 1970, pp. 283ss, 355ss, zie ook pp. 1ss, 131ss, 187ss, 243ss, 347ss.

talig, bevestigden het beeld, dat zich reeds op grond van eerdere, eveneens door J. NOUGAYROL gepubliceerde tabletten gevormd had [11]). Het Ugaritische hof bediende zich niet alleen voor de internationale correspondentie van het Babylonisch, de *lingua franca* van die dagen, maar ook voor zuiver binnenlandse aangelegenheden als juridische acten en administratieve lijsten. Er blijkt een levendige belangstelling te hebben bestaan voor Babylonische litteratuur en wetenschap. Opvallend is het grote aantal meertalige vocabularia, waarbij de Ugaritische schrijvers soms eigen initiatief aan de dag leggen door een kolom toe te voegen, waarin zij de Ugaritische vertaling van de woorden in Babylonisch syllabenschrift geven. Met name deze kolom is van grote betekenis voor ons, omdat wij hier tal van Ugaritische woorden in de oorspronkelijke vocalisatie leren kennen. Zoals zo vaak in het leven blijkt ook hier de praktijk grilliger te zijn dan de theorie. Het woord voor „zoon" is bijv. niet, zoals verwacht, *binu*, maar *bunu*, en de infinitief van de verdubbelingsstam niet *qattālu*, maar *quttālu*. Minder valt te maken van enkele fragmentjes waarop, voor zover wij kunnen oordelen, slechts Ugaritisch is geschreven met gebruikmaking van het Babylonische spijkerschrift.

Zeer interessant zijn voorts de godenlijsten. In één geval (Nr. 137: III. 33ss) is de polyglotte lijst An gevolgd, waardoor wij naast elkaar de min of meer met elkaar vergelijkbare Sumerische, Hurritische en Ugaritische goden aantreffen. Door deze correspondenties is het mogelijk het wezen van verschillende minder bekende Ugaritische goden beter te definiëren.

Het tweede deel van *Ugaritica* V, verzorgd door E. LAROCHE, is gewijd aan Hurritische teksten, sommige syllabisch geschreven, andere in het Ugaritische alfabetische schrift. Het valt op, dat deze laatste categorie vrijwel uitsluitend bestaat uit religieuze teksten, die kennelijk een plaats gekregen hadden in de Kanaänitische eredienst, zoals blijkt uit enkele Ugaritische glossen.

In het kader van dit artikel moet de aandacht echter vooral vallen op de door VIROLLEAUD uitgegeven alfabetisch-Ugaritische teksten, veertien in getal en over het algemeen redelijk goed bewaard gebleven. De eerste tekst verhaalt hoe de oude god El (fig. 41), het hoofd van het Ugaritische pantheon, eens voor de andere goden een ritueel feestmaal aanrichtte in zijn paleis. Uit andere teksten weten wij, dat dergelijke feestmalen in de besloten kring van een cultisch genootschap, *mrzḥ* genaamd, ook een aardse pendant hadden. Opmerkelijk is, dat het feest van El volledig uit de hand loopt. De jonge godinnen Astarte en Anat wachten niet af tot zij bediend worden, maar

11) Met name de teksten gepubliceerd in *Le Palais Royal d'Ugarit* III, Paris 1955, en IV, Paris 1956.

Fig. 41. Met goud beslagen bronzen beeldje van de god El, opgegraven te Ras Sjamra — Ugarit. Naar *Syria* 43, 1966, pl. II, links.

eigenen zich brutaalweg de beste stukken vlees toe. El zelf moet tenslotte stomdronken weggedragen worden, nadat hij in zijn eigen drek is gevallen. Een weinig verheffende scène, die er op zou kunnen wijzen, dat dit verhaal

stamt uit betrekkelijk late tijd, toen de positie van El als allerhoogste god al ernstig ondergraven was door de populaire weergod Baäl.

Na een horizontale lijn getrokken te hebben vervolgt de schrijver met de volgende merkwaardige regels: *Wat de lijder in zijn mond moet doen: Bereid het hart en het strottehoofd en de navel ervan, doe daar sap van herfstolijven bij.* Er schijnt dus een recept bereid te worden uit bepaalde met macht geladen organen van het offerdier. Op grond van deze toevoeging mag men aannemen, dat de mythologische tekst gebruikt werd voor magische doeleinden, bijv. voor het uitbannen van de „demon" *delirium tremens.* Op een dergelijke wijze gebruikten de Babyloniërs tabletten van het Eraepos en de Adapa-mythe tegen ziekten.

Het tweede door VIROLLEAUD gepubliceerde tablet bevat, zoals schrijver dezes heeft getracht aan te tonen, de eerste in Ugarit aangetroffen psalm en wel een lied bestemd voor het Nieuwjaarsfeest. Bij die gelegenheid werd herdacht, hoe Baäl (fig. 42) als eeuwige koning zijn troon bestegen had. Men dronk grote hoeveelheden van de pas bereide jonge wijn en offerde het schuimende nat ook aan de goden, die in deze psalm worden opgewekt de wijn te drinken. De helaas beschadigde achterkant begint met een aansporing aan de koning om de zegen van de godheid af te smeken, hetgeen deze in de laatste regels ook doet, besluitende met een soort nieuwjaarswens:

Mogen uw bescherming, uw hoede,
uw sterkte, uw gezag,
uw zegen zijn in het midden van Ugarit
gedurende de dagen van zon en maan
en het voorspoedigste van de jaren van El!

De uitdrukking *„de dagen van zon en maan"* herinnert o.a. aan Ps. 72: 5, 7 en 89: 37, 38, terwijl voor *„de jaren van El"* verwezen kan worden naar Ps. 102: 25, 28. Baäl wordt in het niet geciteerde gedeelte van deze psalm aangeduid met de benaming „Heler", die wij niet alleen in Ugarit, maar ook elders op hem toegepast vinden, zelfs nog in Palmyreense persoonsnamen. Israël heeft deze titel overgedragen op JHWH.

Het derde en vierde tablet bevatten fragmenten van de reeds bekende grote Baäl-mythe. Met name Nr. 3 is van belang, omdat dit fragment waarschijnlijk het tot nu toe ontbrekende begin van de hele mythe levert. Baäl troont hier op zijn berg en wordt door een van de dauwgodinnen gewassen met sneeuw.

Van tekst Nr. 5 is alleen de voorkant door VIROLLEAUD gepubliceerd. Het zeer kleine fragmentje schijnt van doen te hebben met liturgische muziek. Over de achterkant weet men, dat deze een lijst van vergoddelijkte

Fig. 42. Stèle uit Ugarit, voorstellende de weergod Baäl, die zijn bliksem-speer hanteert.

Ugaritische koningen bevat. Een volledige uitgave daarvan laat echter nog op zich wachten.

Ook van tablet Nr. 6 heeft de uitgever slechts één zijde behandeld; over de andere wordt ons in dit geval niets meegedeeld. De tekst is in zoverre belangwekkend, dat hier net als in een bekende Oud-Assyrische brief en meermalen in het Oude Testament bij ziekte een profeet geraadpleegd wordt. Deze geeft behalve een uitspraak van „de Heer der Grote Goden" ook nog enkele praktische adviezen.

De teksten Nrs. 7 en 8 waren reeds vóór de publikatie van *Ugaritica* V bekend geworden, doordat M. C. ASTOUR er een voortijdig verschenen bewerking van had gegeven [12]). Een nogal ongebruikelijke gang van zaken. In beide gevallen gaat het om teksten, die waarschijnlijk gebruikt werden bij bezweringen tegen slangebeet. Bij Nr. 7 is aan de bezwering een mythologische vorm gegeven, zoals al dadelijk uit de eerste regels blijkt:

De moeder van de Ezelhengst, de Ezelmerrie, dochter van de Bron, dochter Van de Steen, dochter van Hemel en Aarde, riep tot de Zon, haar moeder: „O Zon, mijn moeder, breng mijn stem over aan El bij de Fontein der Twee Stromen, bij de Samenloop der Twee Vloeden! Mijn formule is: De Gifslang, de Wurgslang heeft (N.N.) gebeten! Is er een die het dodelijke venijn voor hem kan bezweren? Is er een die het gif voor hem kan verdrijven? Welaan, dat hij de slang binde, dat hij de Wurgslang voede! Hij plaatse een stoel en zette zich!

Waarschijnlijk reageert El niet en achtereenvolgens wordt een gelijkluidend beroep gedaan op allerlei andere goden, kennelijk steeds met negatief resultaat. Tenslotte schijnt de grimmige god Horon bereid te zijn het gif te bestrijden in ruil voor de slangen, maar de precieze betekenis van de laatste regels is ons jammer genoeg nog niet duidelijk.

Ook in tekst Nr. 8 speelt de zonnegodin een rol bij de bezwering tegen het gif: *O Zon, verwijder de duistere wolk van de bergen, de kracht van het gif van de aarde, het dodelijke venijn vanuit de bek van de bijter, het pijnlijke gif uit de bek van de verslinder.* In deze tekst worden overigens dezelfde goden opgeroepen het gif te weren als in Nr. 7.

De overige tabletten die VIROLLEAUD in *Ugaritica* V publiceerde zijn voor het merendeel offerrituelen en andere liturgische handleidingen. Ze zijn geschreven in nogal bondige taal, die voor ingewijden geen problemen opgeleverd zal hebben, maar die ons vaak voor de grootste moeilijkheden stelt. Toch helpen deze teksten ons een beter inzicht te krijgen in de Ugariti-

---

12) *Journal of Near Eastern Studies* 27, 1968, pp. 13-36.

sche godsdienst. Zo blijkt uit verschillende offerlijsten welke rang de belangrijkste goden in het pantheon bekleedden. Ook zien wij dat Baäl, wiens naam dikwijls in de *pluralis majestatis* staat (vgl. Elohim), bezig is naar boven op te schuiven ten koste van oudere goden als El en Dagan. De voornaamste offersoorten waren het brandoffer en het vredeoffer, die steeds in die volgorde op elkaar volgden, net als in Israël. In beide landen mocht men van het vredeoffer het meeste zelf opeten. Ook de toonbroden kwamen al voor in Ugarit. Het is helaas niet mogelijk in dit korte bestek verder op deze materie in te gaan.

Wij besluiten dit rapport over *Ugaritica* V met te wijzen op enkele foto's van een verhandeling over paardenziektes [13]). Hoewel deze tekst, waarvan al eerder fragmenten waren gevonden, nog door A. CAQUOT moet worden uitgegeven, zijn de foto's zo goed leesbaar, dat er weinig meer te raden valt. Door een groot aantal botanische namen, die bij dode talen altijd moeilijk te determineren zijn, blijft de tekst echter nog lastig genoeg. Om toch een indruk te geven van dit werk vertaal ik de eerste paragrafen:

Boek over de Gezondheid van Paarden

Als het paard hinnikt, stamp dan een loot van Hertstong fijn en meng dit òf met een mengsel van sappen òf met een aftreksel van Tijm (??) en giet dit in zijn neus.

Als het paard rochelt, stamp dan mengvoer (??) en een uitloper van de notenboom (??) tezamen en giet dit in zijn neus.

En als het paard blijft rochelen, stamp dan grutten (??) en een bittere amandel tezamen en giet (dit) in zijn neus.

En als het paard geen ontlasting heeft en niet urineert, meng dan een loot van Cassia tora (??) met een loot van de notenboom (??), stamp dit tezamen en giet het in zijn neus.

Ter viering van de dertigste (!) opgravingscampagne, die onder leiding van SCHAEFFER te Ras Sjamra in 1968 plaatsvond, verscheen in 1969 de feestbundel *Ugaritica* VI. Hierin publiceerden M. DIETRICH en O. LORETZ een aantal beschreven long- en levermodellen van klei (fig. 43) [14]). Op deze kleimodellen treffen wij soms omina aan, maar meestal niet meer

13) *Ugaritica* V, pp. 625-627, Fig. 16-16B.
14) *Ugaritica* VI, Paris 1969, pp. 165-179.

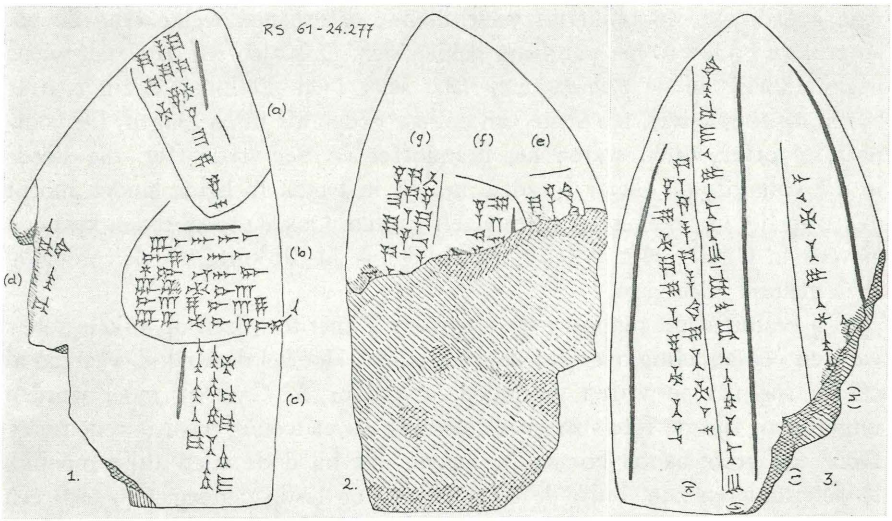

Fig. 43. Kopie van een in alfabetisch spijkerschrift beschreven kleimodel van een long, gevonden te Ras Sjamra — Ugarit. Naar *Ugaritica* VI, Paris 1969, p. 166.

dan simpele aanduidingen van degenen die de offerdieren, waaraan de echte organen waren ontnomen, ter beschikking hadden gesteld. Een van de omina, waarschijnlijk refererend aan een epidemie, luidt als volgt: *Als de stad aangetast wordt, als de Dood mensen overmeestert, dan zal de familie van die mensen een geit nemen om te zien wat de toekomst zal brengen.* Hoewel soortgelijke levermodellen ook in Mesopotamië gevonden zijn, is van een directe inhoudelijke beïnvloeding geen sprake.

In 1970 gaf J. NOUGAYROL wederom een rijke collectie te Ugarit gevonden Babylonische tabletten uit [15]). *PRU* VI bewijst nu definitief, dat de schrijvers van Ugarit het Babylonisch en het Ugaritisch voor alledaagse doeleinden door elkaar gebruikten. Soms maakten zij er een vreemde mengelmoes van door zonder enige waarschuwing (bijv. in de vorm van een „Glossenkeil") van correct Babylonisch over te springen op Babylonisch geschreven Ugaritisch. Zulke teksten kunnen op twee manieren nuttig zijn. Als de schrijfwijze syllabisch is, helpt dit ons weer bij de vocalisatie van het alfabetisch geschreven Ugaritisch. Als een ideografische schrijfwijze is toegepast, terwijl wij uit het verband kunnen opmaken welke Ugaritische term bedoeld is, helpt dit ons bij de nadere bepaling van de betekenis van technische termen en beroepsaanduidingen.

---

15) Textes en cunéiformes babyloniens des archives du Grand Palais et du Palais Sud d'Ugarit, in: C. F. A. SCHAEFFER, *Le Palais Royal d'Ugarit* VI, Paris 1970.

De Ugaritologie heeft zich de laatste jaren, mede door het vele nieuwe materiaal, stormachtig ontwikkeld. Ook het wetenschappelijk onderzoek, dat zich veelal in de hobby-sfeer heeft bewogen, kreeg meer diepgang en kon daardoor op enkele punten een verrassende vooruitgang boeken. Het is niet te verwachten, dat dit een bloei van tijdelijke aard zal zijn. Zeer veel onuitgegeven tabletten zijn nog in handen van de Fransen. Sommige daarvan zijn gedeeltelijk bekend door citaten. Bovendien valt te bedenken, dat wij voor alfabetische spijkerschriftteksten niet alleen afhankelijk zijn van Ugarit. Ook elders in Kanaän, in Beth Sjemesj, op de Tabor, in Tell Taänek en Tell Sukas zijn „Ugaritische" inscripties gevonden. En tenslotte is het bekend, dat sommige tabletten die van klandestiene opgravingen afkomstig zijn, zich in handen bevinden van lieden, die er fors aan hopen te verdienen. Gelukkig heeft het Institute for Antiquity and Christianity te Claremont, USA, in 1970 zes van dergelijke tabletten kunnen kopen op de zwarte markt, naar verluidt voor meer dan *f* 50.000,— ... Het loffelijke initiatief tot deze „reddingsactie" ging uit van LOREN FISHER, die als leider van een project, dat beoogt alle parallellen tussen Ugarit en de Bijbel op te sporen, aan het bovengenoemde instituut is verbonden. Lofwaardig was ook, dat de tabletten reeds een jaar later gepubliceerd werden [16]). Een van de twee alfabetische tabletten die deel uitmaken van deze kleine collectie brengt weer wat nieuwe gegevens over de organisatie van de boven reeds genoemde cultische *mrzḥ*-gemeenschappen. De taaiheid van de Kanaänitische godsdienst blijkt wel hieruit, dat nog 1200 jaar later zulke gemeenschappen floreerden in Palmyra.

Kampen J. C. DE MOOR

DE OPGRAVINGEN BIJ TEL ARAD, ISRAEL

Al in 1963 werden de lezers van Phœnix er op geattenteerd dat de opgravingen van Tel Arad in de Negev zeer belangrijk beloofden te worden (*Phœnix* IX, blz. 93-94). Een voorlopige samenvatting van de belangrijkste vondsten verscheen in jaargang XII (1966) blz. 367-373, van de hand van dr VEENHOF. Hoewel definitieve opgravingsberichten nog steeds niet verschenen zijn, is het toch van belang om op grond van verdere mededelingen van opgraver Y. AHARONI, het overzicht uit 1966 verder aan te vullen. Inmiddels ontstond over Arad al een uitgebreide literatuur, waarvan ook gebruik gemaakt is. Naar de belangrijkste publicaties zal verwezen worden.

16) L. R. FISHER (ed.), *The Claremont Ras Shamra Tablets* (Analecta Orientalia, 48), Roma 1972.

Identificatie

In tegenstelling tot wat meestal het geval is, is de indentificatie van het moderne *tell ᶜarād* met het vier keer in het OT genoemde Arad (Num. 21: 1; 33: 40; Joz. 12: 14; Richt. 1: 16) verzekerd. Hiervoor pleit a) de continuïteit van de naam, b) het feit dat de ligging precies overeenkomt met de beschrijving van Eusebius en c) de unieke vondst van enkele scherven van een schaal, waarin iemand vijf maal de *ᶜRD* had gekrast. Opmerkelijk is dat de schrijver afwisselend van rechts naar links en van links naar rechts schreef.

Dat zich toch een kleine complicatie t.a.v. de identificatie met het in de bijbel genoemde Arad voordoet, komt omdat de vier genoemde bijbelplaatsen een Arad schijnen te veronderstellen in de tijd ± 1200-1100 v.o.j. De vondsten wijzen echter uit, dat Arad als stad alleen bestond in de eerste helft van het derde millennium en als citadel pas sedert de tijd van Salomo (10e eeuw v.o.j.). Dit probleem wordt op drie manieren opgelost:

1. Men ziet in de aanduiding Arad eerder de naam van een streek, vgl. de uitdrukking Negev ᶜArad uit Richt. 1: 16, dan van een specifieke stad. De citadel zou later naar de streek genoemd zijn. Zo bijv. B. MAZAR in *JNES* 24 (1965) p. 297-303. [1])
2. Y. AHARONI zelf zoekt de oplossing in het bestaan hebben van twee Arads. De beroemde lijst met veroverde Palestijnse steden van de Egyptische farao Sjosjenk I (de bijbelse Sisak) te Karnak noemt nl. „het grote Arad" en een „Arad van de Jerochamieten". Het grote Arad zou dan het huidige *tell ᶜarād* moeten zijn en het andere een nog onbekende plaats, die dan bewoond moet zijn geweest in de twaalfde eeuw.
3. De vermelding van Arad in de Mozaïsche tijd en vlak daarop is een anachronisme. In feite doet zich een zelfde geval voor als bij Ai (Jozua 8): een oude herinnering, gecombineerd met het aanwezig zijn van uitgebreide ruïnes, leidde er toe, dat de verwoesting abusievelijk aan de oude Israelieten toegeschreven werd. Zo V. FRITZ in *ZDPV* 82 (1966) S. 331-342.

---

1) De titel van dit artikel luidde: *"The Sanctuary of Arad and the Family of Hobab the Kenite"*. De volgende afkortingen van tijdschriften worden gebruikt:

BA	The Biblical Archaeologist
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
IEJ	Israel Exploration Journal
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JNES	Journal of Near Eastern Studies
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins

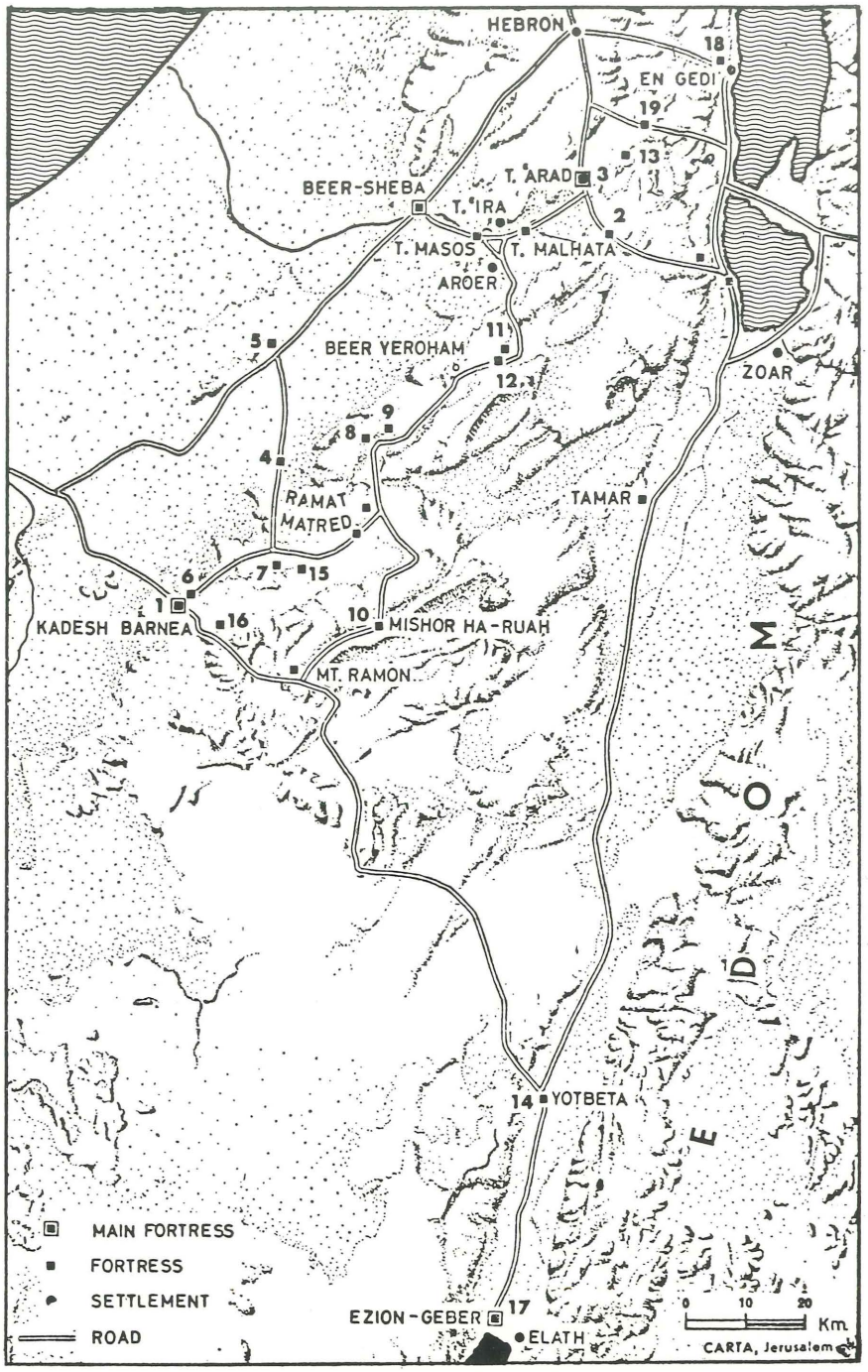

Fig. 44. Kaart met de ligging van Arad als onderdeel van het systeem van fortificaties in de Negev. Naar *IEJ* 17, 1967, p. 10, fig. 2.

De Vroege Bronstijd

Zoals bekend werden er bij *tell ʿarād* eigenlijk twee vondsten gedaan: een citadel van bescheiden afmetingen (50 × 50 m) en een grote stad uit de Vroege Bronstijd. Tussen beide ligt een periode van meer dan 15 eeuwen. De citadel lag op een natuurlijke heuvel, terwijl de stad een veel groter gebied bestreek. Daarom spreekt men over de Vroege Bronstijdstad wel als „benedenstad". Dit suggereert echter een getijktijdigheid, die nooit bestaan heeft.

Het Vroege Bronstijd-Arad [2]) was een grote stad: 300 × 400 m, dat is ruim twee maal zo groot als de gemiddelde stad in de OT-ische tijd. Het was, zeker in de tweede fase, een echte stad. Het werd omgeven door een sterke muur met een dikte van 2.30-2.50 m. Geheel opgetrokken van steen, zoals blijkt op een plek, waar zij nog 1.60 m overeind staat. Op ongeregelde afstanden staken ronde bastions uit de muur, die door een nauwe gang toegangelijk waren. Zowel de techniek van de muurbouw als het voorkomen van ronde of rechthoekige bastions (elders in Palestina), is typisch voor de eerste stadsmuren van Palestina. En in feite voor het hele Midden Oosten, want de eerste stadsmuren van Mesopotamië, die in dezelfde tijd verschijnen, kennen soortgelijke bastions (Uruk). Deze muren waren al lang bekend van Egyptische afbeeldingen uit het Oude Rijk en van fragmenten te Ai, Jericho en Gath, maar nog nooit kon een zo groot stuk worden blootgelegd. Dat brengt ons op het grote archeologische belang van dit vroege Arad: hier ligt een grote Vroege Bronstijdstad op enige decimeters onder het maaiveld en zij kan op grote schaal worden blootgelegd, zonder dat men eerst door een vele meters dik pakket jongere lagen heen moet graven. De opgraving van dit oude Arad gaat dan ook nog steeds door, die van de citadel is al in 1967 gestaakt.

Nog in een ander opzicht is dit Arad een echte stad: al in de eerste fase zijn er duidelijke aanwijzingen voor planning en sociale stratificatie. Arad groeide niet als een agglomeratie van huisjes, maar werd bewust gebouwd volgens een plan (fig. 45). De huizen bestaan uit een rechthoek met de deur in één van de lange zijden (Breithaus- type). In de meeste gevallen bevindt de haard zich ongeveer tegenover de ingang. Langs de muren be-

---

2) Voor deze problematiek en voor de Vroege Bronstijd in het algemeen, vgl. twee bijdragen aan de feestbundel voor NELSON GLUECK: *Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century,* ed. by J. A. SANDERS, New York 1970: Ruth AMIRAN, 'The Beginnings of Urbanization in Canaan'; en: Paul W. LAPP, 'Palestine in the Early Bronze Age'. Voor een kritische bespreking van de hele problematiek van de continuïteit, zie nu G. E. WRIGHT, 'The Archaeology of Palestine from the Neolithic through the Middle Bronze Age', *JAOS* 91 (1971) p. 276-293.

vindt zich een „bank", waarvan het nog duidelijk is of hij als inventaris diende, om op te zitten bijv., of dat hij een architectonische functie had als steun voor een muurbekleding of een vloer. Behalve over veel mooie plattegronden beschikken wij ook over een kleimodel van zo'n huis. Waarschijnlijk een stuk speelgoed. We weten nu dat de huizen platte daken hadden met een opstaande rand, om het regenwater op te vangen. Donkere verfstrepen op het huisje kunnen wijzen op het gebruik van balken (een soort vakwerk). Dit zou weer kunnen wijzen op het voorkomen van enig bos in de omgeving. Op grond van de gevonden plattegronden weten we dat de meeste woningen bestonden uit een groot vertrek, met één of twee kleinere

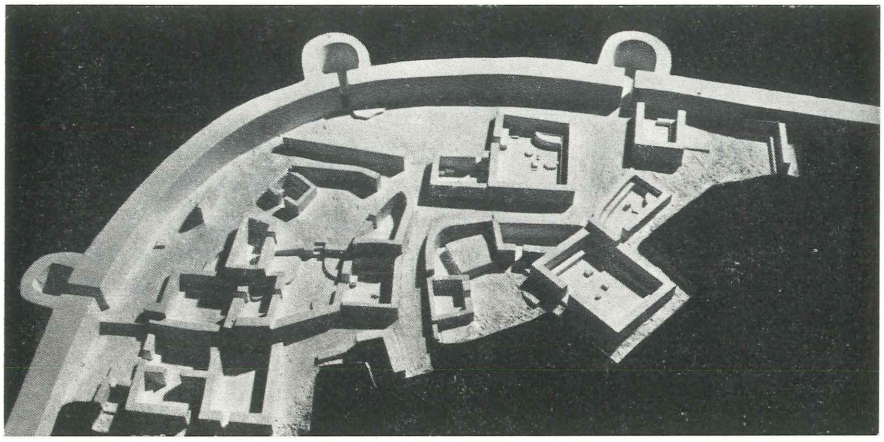

Fig. 45. Maquette van een deel van de woonwijken van Arad in de Vroege Bronstijd II. De planmatige opzet, met compounds en straatjes en pleinen is duidelijk te zien. Catalogus Arad Tentoonstelling (Jeruzalem, 1968), p. 2.

vertrekken. Opmerkelijk is dat de huizen met twee of drie een eenheid vormen, die als zodanig maar met één ingang met de straat verbonden was. Er was een duidelijke planning van deze „compounds" enerzijds en de straten en zelfs pleintjes anderzijds. De helling van de heuvel werd geheel ingenomen door dergelijke woningen, daarentegen was het laagste, centrale gebied, bestemd voor publieke gebouwen. Er werden drie grote gebouwen opgegraven die om een centraal plein stonden en dit gebied afschermden, o.a. ook door middel van een gemeenschappelijke gesloten achtermuur. Twee van deze gebouwen worden door de opgraafster, mevr. R. AMIRAN, beschouwd als tempels. De architectuur van deze tempels doet weer op enkele punten sterk denken aan Mesopotamië. Helaas is over dit interessante deel van het oudste Arad nog weinig gepubliceerd.

Twee intrigerende vragen rijzen op grond van deze vondsten:

Ten eerste wie waren de mensen die deze stad en de andere steden in Palestina in de eerste helft van het derde millennium bouwden? Vóór- en tegenstanders van een in hoofdzaak autochtone ontwikkeling uit het chalcolithicum staan nog tegenover elkaar, al schijnt de balans ten gunste van de eersten over te slaan. De vraag of er ook continuïteit naar de andere kant is, met andere woorden of de verwoestingen van ± 2600 v.o.j. aan factoren van buiten geweten moet worden, terwijl de bevolking in hoofdzaak gelijk bleef, moet nog open blijven.

De tweede vraag betreft de keuze van deze plaats om een stad te bouwen. Arad heeft nl. geen bron. Hoe kwamen deze mensen aan water? Er zijn reservoirs gevonden en elke druppel regenwater zal opgevangen zijn, maar het blijft een ongelukkige plaats. Ook hierop worden twee antwoorden gegeven. Sommigen gaan uit van een *positieve* keuze: deze plaats werd gekozen op grond van de functie als stapelplaats voor de handel op Egypte. Voor deze handel werden veel bewijzen gevonden. Granen, olie en bitumen werden in grote kruiken over land, d.m.v. ezelkaravanen naar Egypte geëxporteerd. Maar de vraag blijft: kon dat niet vanuit een gunstiger plaats? Nee, zeggen de aanhangers van de *negatieve* keuze: Palestina was in de Vroege Bronstijd dicht bevolkt, alle betere plaatsen waren al bezet. Ook mevr. AMIRAN neigt naar deze opvatting.

De Citadel

De Vroege Bronstijdstad werd ± 2600 verwoest en niet meer opgebouwd. Op de heuvel werd veel later, waarschijnlijk omstreeks 1000 v.o.j. of nog iets eerder, door de locale bevolking, een klein open heligdom gebouwd, een zogenaamde „hoogte". Er ontstond een klein dorpje bij. Wie deze locale bevolking was, weten we niet zeker. Meestal wordt aangenomen dat het een kleine nederzetting van Kenieten geweest is (Richt. 1: 16). De Kenieten gingen later geheel in de Israëlieten op. Dit dorpje werd onder de regering van Salomo, in de 10e eeuw, opgevolgd door de citadel. En sedert Salomo deze plek uitkoos om er een citadel te bouwen, heeft hier een bijna ononderbroken reeks citadellen gelegen tot in de Late Middeleeuwen toe.

Deze citadel van Arad staat niet alleen: zij maakt deel uit van een heel systeem van grote en kleinere fortificaties in de Negev. De koningen van Jeruzalem zijn zich steeds goed bewust geweest van de kwetsbaarheid van hun zuidgrens en van de onbetrouwbaarheid van hun buren in het zuiden en zuidoosten (Edom, Amalek). Op het kaartje (fig. 44) ziet men het systeem van forten in de Negev, zoals dat in 1966 bekend was. Inmiddels

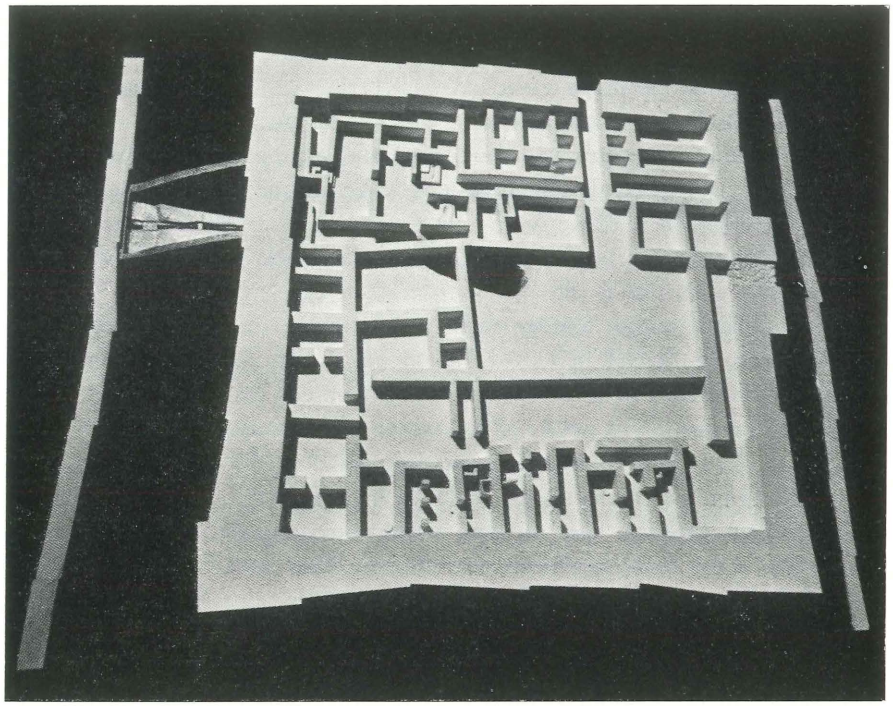

Fig. 46. Maquette van de plattegrond van de citadel gedurende de lagen X t/m VII. Catalogus Arad Tentoonstelling, p. 22.

zijn er al vele nieuwe bij ontdekt. Er waren grote forten, de citadellen waaronder Arad, en kleinere. De grote dienden tevens als verzorgingspunten voor de garnizoenen in de kleinere. Dit hele systeem van bevestigingen is natuurlijk geleidelijk ontwikkeld en bereikte pas zijn hoogtepunt aan het eind van de Judese monarchie. De forten hadden een drieledig doel:

1. Militair. Het waren grensposten die bescherming moesten geven tegen vijandelijke invallen. Verder moesten ze de wegen openhouden en de karavanen beschermen.
2. Administratief. Het waren tevens bestuursposten van waaruit de locale, meest halfnomadische bevolking, bestuurd werd. Belastingen werden geïnd en waarschijnlijk ook tol van de karavanen, in ruil voor de bescherming.
3. Kolonisatie. Op verschillende plaatsen kan aangetoond worden, dat de forten ook dienden als kolonisatie- en sedentarisatiekernen in de Negev. De Jeruzalemse koningen begrepen heel goed dat de meest effectieve beveiliging van dit gebied bestond uit sedentaire, Judese boeren.

Aangezien over de jongere fasen nog nauwelijks iets gepubliceerd is, beperken wij ons nu tot de Judese koningstijd. Dit zijn de lagen VI t/m XI. [3])

We zagen al dat de eerste citadel, Arad XI, zo ± 950 v.o.j. gebouwd werd onder Salomo. Deze citadel mat al ± 50 × 50 m, afmetingen die gedurende de hele geschiedenis van de citadellen bijna ongewijzigd bleven. De citadel werd aanvankelijk gebouwd met zogenaamde „kazemattenmuren". Dit is eigenlijk een dubbele muur met dwarsmuren, zodat ruimtes ontstaan die benut kunnen worden, maar die in tijd van oorlog opgevuld dienen te worden. Het voordeel is dat men op de muur een breed plateau krijgt en toch een „lichte" muur, zonder zware funderingen, die ver naar buiten op de rand van de heuvel gebouwd kan worden. Een kazemattenmuur staat optimale benutting van de beschikbare ruimte op een heuvel of *tel* toe. Maar in feite is de muur vrij zwak, zeker bij een verrassingsaanval. Reeds in de 10e eeuw werd Arad verwoest, waarschijnlijk door de al genoemde farao Sisak. De herstelde citadel, Arad X, kreeg nu een zware massieve muur met inspringingen (zie fig. 46). In deze vorm onderging de citadel gedurende vier strata maar ondergeschikte wijzigingen. Men mag aannemen dat de maquette Arad afbeeldt zoals het er in de strata X t/m VII uitzag, d.w.z. van ± 920-± 630. Wat we niet zien is het conglomeraat van huisjes, dat zich buiten de muren bevonden heeft en dat ook gevonden is. Binnen de eigenlijke citadel woonden slechts de commandant en enige officieren/ambtenaren en misschien één of meer priesters/Levieten.

Bezien we de maquette, dan zien we duidelijk de zware muur met inspringingen. Omdat dit zo'n zware muur is, wordt de helling van de heuvel door een kleinere, soortgelijke muur gesteund, zodat ze niet wegzakt. De helling zelf was tegen erosie beschermd door een bepleistering. In stratum X lag de ingang nog in het oosten, vanaf IX lag ze in het noorden, zoals hier aangegeven. Betrad men daardoor de citadel, dan had men eerst links en rechts twee voorraadhuizen van het type dat al lang bekend was uit andere steden. Na enkele meters leidde een straatje rechts naar het heiligdom, terwijl links het kantoor van de commandant lag. In het centrum bevond zich een binnenplaats en ten zuiden daarvan stonden de woningen van hen, die binnen de citadel mochten wonen. Tegen de west-muur lagen werkplaatsen, o.a. een pottenbakkerij. In de noordwesthoek weer het heiligdom.

Arad had, zoals gezegd, geen bron. Hoe kwam men dan aan water? In de rechterbovenhoek van de binnenplaats ziet men (op de maquette open-

---

3) Het meest complete overzicht van de opgravingen treft men aan in *BA* 31, 1 (1968). Het is interessant dit nummer te vergelijken met *BA* 32, 3 (1970), waarin Y. YADIN schrijft over ᶜMegiddo of the Kings of Israelᵓ.

gewerkt) een reusachtige cisterne. Dit reservoir werd door een kanaaltje verbonden met een opening in de westmuur. AHARONI stelt zich voor dat voortdurend waterdragers met ezels water aandroegen uit naburige bronnen en dat onder aan de muur via het kanaaltje in de cisterne stortten.

Onder koning Josia, zo ± 630, werd de citadel vrij ingrijpend gewijzigd. De massieve muren werden opnieuw vervangen door een kazemattenmuur. De reden hiervan ontgaat ons, maar een dergelijke afwisseling is ons ook van elders bekend. Op grond van het feit dat in deze tweede kazemattenmuur stenen gebruikt zijn die bewerkt zijn met een zogenaamde „gekamde beitel", een procédé dat voor de Persische tijd niet bekend is, heeft o.a. Y. YADIN deze muur veel jonger gedateerd: Hellenistische tijd, d.w.z. 3e of 4e eeuw, i.p.v. eind 7e eeuw. Dr VEENHOF wees er al op dat deze datering niet in overeenstemming te brengen valt met de paleografische datering van de in laag VI gevonden ostraca (*Phœnix* XII blz. 372). Wanneer de officiële publicatie verschenen is zal deze kwestie zeer eenvoudig op te lossen zijn, als dan tenminste de stratigrafie duidelijk gepubliceerd is.

Ook van deze opeenvolging van citadellen is het *archeologisch* belang duidelijk: hier heeft men een bijna ononderbroken reeks vrij eenvoudige structuren boven elkaar in een archeologische weinig gecompliceerde contekst. Toch zijn bijna alle elementen van de Israëlitische stad hier aanwezig: muren, huizen, voorraadhuizen, heiligdom, techniek (aardewerk), ostraca. Wordt Arad goed gepubliceerd dan zou het een testcase kunnen worden voor veel oudere en toekomstige opgravingen.

Het Heiligdom

De vondst van het heiligdom te Arad moet wel als het meest sensationeel beschouwd worden. Het nam met zijn 15 × 20 m een groot deel van de beschikbare oppervlakte binnen de citadel in beslag en dat moet bewust zo gewild zijn. Vast staat, dat het heiligdom van de citadel de opgevolger is van de oude „hoogte". Zo past de massebe, de steen uit het allerheiligste (vgl. de foto uit *Phœnix* XII), in een uitholling die al in de „Kenietenfase" aanwezig was. Ook het altaar heeft zijn voorganger in deze tijd. Er is duidelijk sprake van een locaal heiligdom, dat bewust in de citadel werd opgenomen, ondanks het gebrek aan ruimte. Ook zijn de aanvankelijke juichtonen, dat dit heiligdom naar het voorbeeld van de tempel van Jeruzalem gebouwd zou zijn, voorbarig aangeheven: er zijn te grote verschillen. De tempel van Arad behoort principieel tot het Breithaus-type en de befaamde driedeling is in feite ook niet aanwezig, het allerheiligste is hier een open cella. Overeenkomsten, zoals de oost-west ligging, de plaatsing van de twee zuilen, zijn

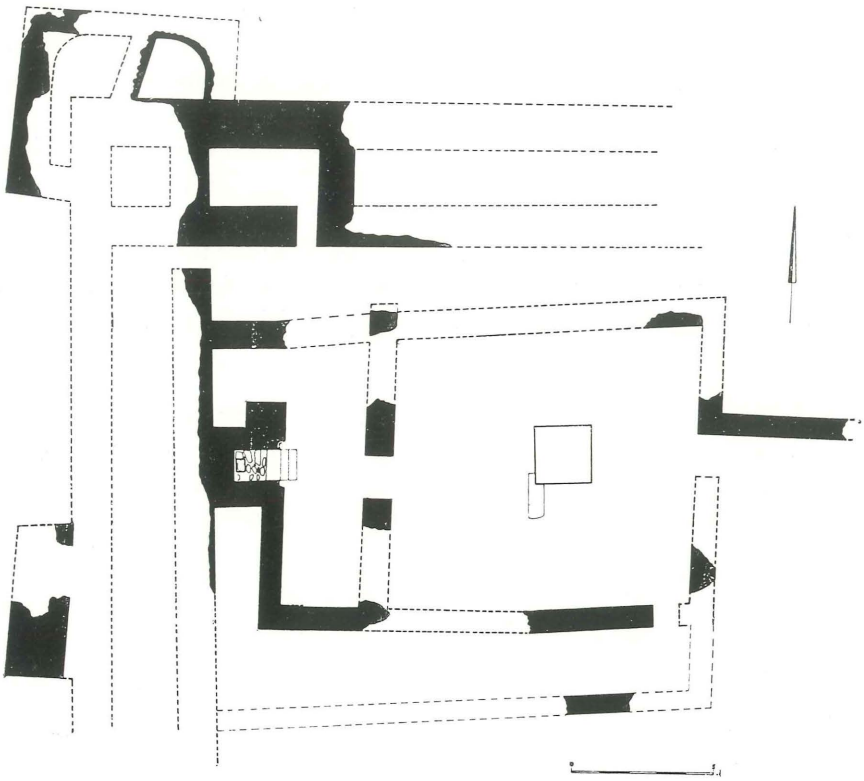

Fig. 47. Plattegrond van het heiligdom uit laag XI. Dit is dus de oudste vorm van het heiligdom binnen de citadel geweest. Naar *The Biblical Archaeologist* 31/1, 1968, fig. 12. Gebruikt met vriendelijke toestemming van de American Schools of Oriental Research en van Prof. Y. AHARONI.

er niet alleen met Jeruzalem maar ook bijv. met Hazor [4]). Op fig. 47 ziet men de vrij eenvoudige plattegrond van de eerste tempel uit laag XI. Het geheel is precies in de NW-hoek tegen de muur gebouwd. Duidelijk ziet men hoe het „heilige" een „Breitraum" is en hoe het „heilige der heiligen" daar als een cella een onderdeel van uitmaakt. Midden in de voorhof stond het grote brandofferaltaar, er naast een verhoging waarop de priester stond of waarop gaven geplaatst werden. In feite is deze verhoging een rest van het oude „Kenieten-altaar".

---

4) Voor de verhouding van de „tempel" van Arad met die van Jeruzalem. vgl. A. Th. BUSINK, *Der Tempel von Jerusalem I,* Leiden 1970, S.593-595. En nu ook P. WELTEN, 'Kulthöhe und Jahwetempel', *ZDPV* 88 (1972) S.19-37. In dit artikel vindt men ook een practisch complete vermelding van alle literatuur over Arad.

De grote verbouwing na de verwoesting van Sisak liet ook de tempel niet onberoerd, vgl. fig. 48. Het geheel werd aan de noordzijde 1.50 m uitgebreid; dat kon doordat de massieve muur meer ruimte liet. Het gevolg was wel dat de plattegrond asymetrisch werd. Van deze tempel, die het ook tot laag VI (± 630) uithield, kan men het volgende zeggen. Men betrad de

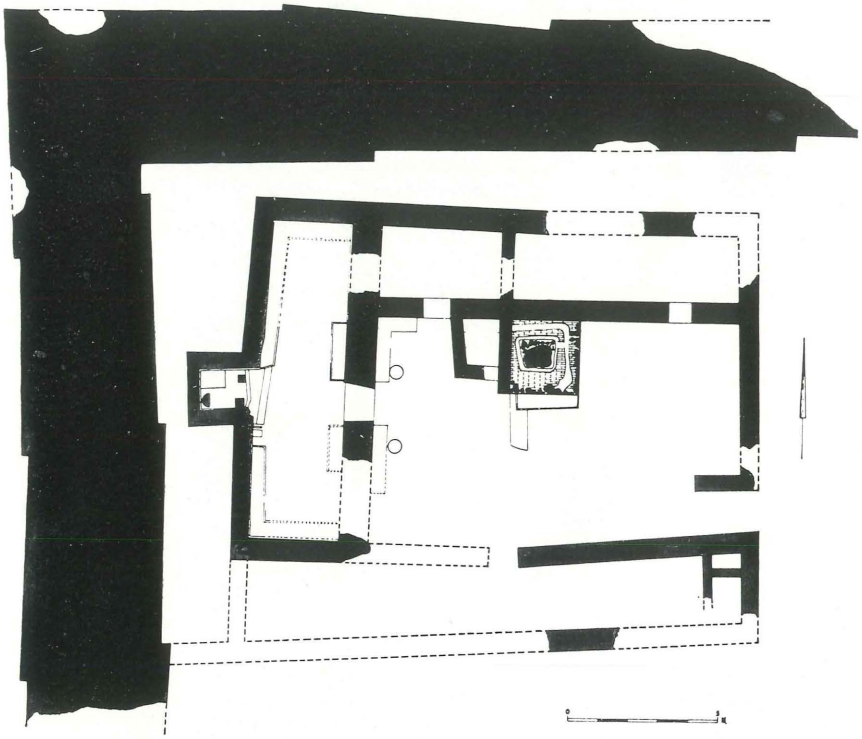

Fig. 48. Plattegrond van het heiligdom uit laag X t/m VIII. Let op de asymetrie. Het wasbekken ontbreekt op deze plattegrond. Vgl. fig. 46. Naar *The Biblical Archeologist* 31/1, 1968, fig. 15. Gebruikt met vriendelijke toestemming van de American Schools of Oriental Research en van Prof. Y. AHARONI.

geplaveide voorhof vanuit het oosten. Deze voorhof werd door de verhoogde „drempel" in tweeën gedeeld. Mochten alleen de priesters/Levieten er achter komen? Er vóór bevond zich het altaar en het wasbekken. Het altaar bestond uit ongehouwen stenen en leem, afgedekt met een platte plaat van vuursteen en er om heen een gootje voor de bloedafvoer. Het wasbekken (niet zichtbaar op fig. 48, maar wel op figs. 46 en 49) bestond ook uit ongehouwen steen en was waarschijnlijk bestemd voor de priesters. In de voorhof werden verder nog aangetroffen: een bronzen beeldje van een

liggende leeuw, resten van offerschalen, sommige droegen de letters *qōf* of *kāf*. In de aan de voorhof grenzende vertrekken werden scherven gevonden met namen, o.a. van de Levitische geslachten Meremoth, Pasjur en de aanduiding „Korachieten". In het verhoogde deel van de voorhof, aan weers-

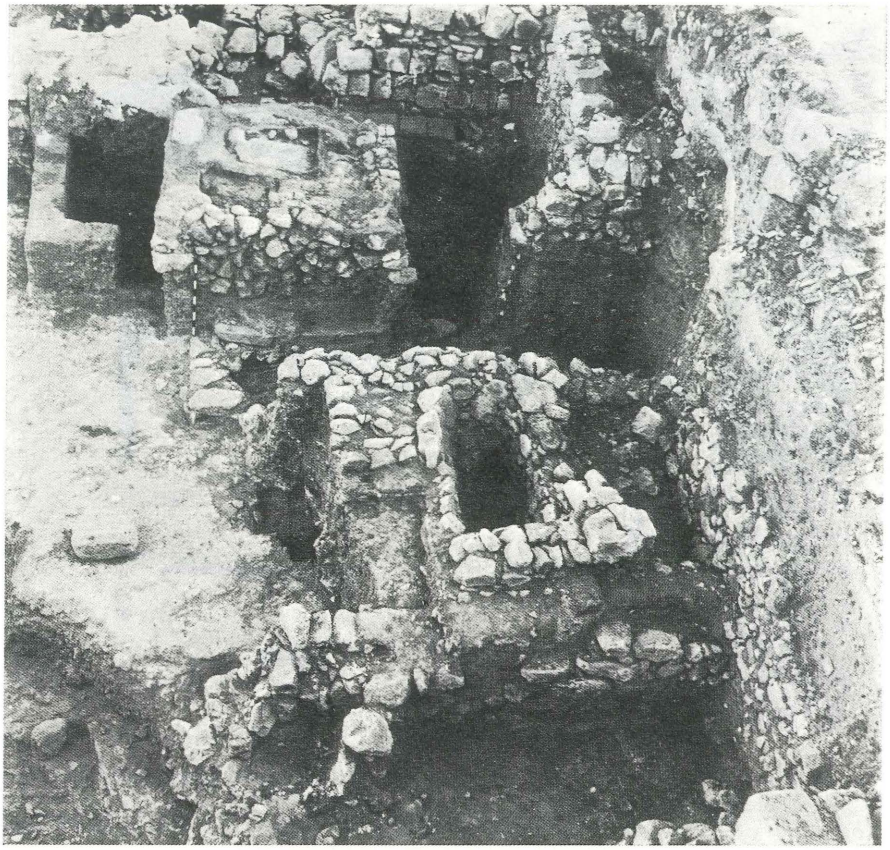

Fig. 49. Detailopname van het altaar en het wasbekken *in situ*. Naar de Catalogus Arad Tentoonstelling, p. 27.

kanten van de ingang van het heilige, werden de postamenten aangetroffen van twee zuilen die deze ingang flankeerden. In het heilige resten van een aardewerken wierookbrander, een stenen offertafel en offerschalen. Langs de wanden liepen banken. waarschijnlijk om offergaven te deponeren. In de westwand tenslotte de cella, verhoogd, er leidden een drietal treden naar toe. Aan weerszijden stonden twee ongelijke reukwerkaltaartjes. En in het

centrum een massebe (vgl. weer de foto in *Phœnix* XII). Twee oudere masseben zijn in de rechter-(noorder-) wand van de cella ingemetseld. De massabe droeg sporen van rode verf, terwijl op de altaartjes nog een organische stof aangetroffen werd. Deze tempel bleef, zoals gezegd, in functie tot laag VI. D.w.z. tot koning Josia. Alleen het altaar was al eerder verwijderd volgens AHARONI, en wel aan het eind van laag VIII. Het eind van laag VIII wordt door AHARONI in verband gebracht met de veldtocht van Sanherib, ± 700. Het verdwijnen van het altaar moet dan, alweer volgens AHARONI, gezien worden als een zuiveringspoging van koning Hizkia (vgl. 2 Kon. 18: 1-8). In het algemeen moet men echter zeer voorzichtig zijn met de door AHARONI voorgestelde parallelen met de tempel van Jeruzalem. Ook hiervoor geldt, dat eerst de officiële publicatie afgewacht moet worden. Het is echter wel opvallend, dat de nieuwe kazemattenmuur van laag VI dwars over de tempel wordt gelegd.

Hoe is het te verklaren dat deze tempel in de citadel werd opgenomen? Hiervoor zijn nu grofweg drie antwoorden voorgesteld.

1. MAZAR heeft in zijn reeds genoemde artikel een nauwe band met de Kenieten gelegd. Het was nu eenmaal een oude heilige plek en wilde men deze bevolking incorporeren, dan moesten hun heiligdommen gerespecteerd worden. Het was natuurlijk een handige manier om de bevolking onder controle te houden.
2. Anderen wijzen er op dat er in Israël veel grensheiligdommen waren. Dan en Beersheba markeren het uiterste noorden en zuiden, maar waren tegelijk heiligdommen. Het altaar op de Karmel markeert het westen, dat van de Overjordaanse stammen het oosten. Bethel markeerde de grens tussen Juda en Israël. Zo zou Arad als grensheiligdom het gebied helpen te „claimen" voor Jahweh.
3. Volgens Y. YADIN, die de tempel veel jonger dateert, hebben we te maken met een heterodoxe tempel zoals die in de Hellenistische tijd meer gebouwd werden.

De Ostraca

Werd in 1966 in dit tijdschrift al met vreugde de ontdekking van 31 ostraca aangekondigd (14 Aramese uit de Perzische tijd en de 17 Hebreeuwse van het 'Eljašib-archief), dit aantal is nu opgelopen tot boven de 200. De verdeling loopt nog steeds gelijk: een honderdtal Aramese, waarvan nog nauwelijks iets gepubliceerd is en een honderdtal Hebreeuwse. Van deze laatste zijn er sedert 1966 nog enige gepubliceerd.

Met dit aantal ostraca is Tel Arad de vruchtbaarste *tel* gebleken wat tekst-

vondsten betreft. Dit ligt natuurlijk allereerst aan het droge klimaat van de Negev, maar ook aan de zorgvuldigheid van de opgravers. Elke scherf is nagekeken en schoongeborsteld en ze zijn niet met manden tegelijk in een grote bak water schoongewassen, zoals vroeger wel de gewoonte was.

Er zijn nu uit alle lagen van Arad ostraca bekend, de meeste waren ook goed stratigrafisch te dateren. Ook in dit opzicht zijn de opgravingen in Arad erg belangrijk: een goed gepubliceerde stratigrafie kan niet alleen de eindeloze discussies voorkomen tussen paleografen en archeologen over de juiste datering van de ostraca, zoals die naar aanleiding van de ostraca van Lachis en Samaria gevoerd zijn, maar kan ook in deze kwestie het verlossende woord brengen.

De meeste ostraca zijn slechts fragmentarisch bewaard: het zijn kleine gedeelten van grotere scherven of er staan nog maar enige letters op. Toch zijn ze daarmee niet zonder belang: wanneer ze archeologisch goed gedateerd zijn kunnen ook losse letters een belangrijke bijdrage vormen aan onze kennis van de ontwikkeling van het Hebreeuwse alfabet (fig. 50). Zo is een onleesbaar ostracon uit laag XI (het oudst bekende Hebreeuwse ostracon) van groot paleografisch belang vanwege de 10 wel duidelijke letters.

Arad heeft ons ook meer inzicht gegeven in het gebruik van ostraca. Zo blijken de zogenaamde administratieve ostraca een soort „kladjes" geweest te zijn: na enige tijd werden ze overgeschreven op ander materiaal, waarschijnlijk papyrus of leer. De „kladjes" verhuisden naar de vuilnishoop en kwamen meestal op de helling van de *tel* terecht. Interessant is dat duidelijk werd hoe de scherven voor een ostracon eerst zorgvuldig in een rechthoekige vorm gebroken werden. Eén ostracon bleek een palimpsest: een oudere tekst was uitgewist en daarover stond een nieuwe. Belangrijk was, dat de schrijvers te Arad voor de cijfertekens gebruik maakten van Egyptische hieratische tekens, een nieuwe aanwijzing voor de sterke Egyptische beinvloeding van de Judese administratie. Het spreekt vanzelf, dat deze ostraca ons ook weer nieuwe woorden leren, zo komt op de bovengenoemde palimpsest het woord *ᶜābûr* voor: oogst, productie; dit woord komt in het OT maar op één plaats voor: Joz. 5: 11-12. Zeer belangrijk is ook, dat de Arad-ostraca een ruim gebruik van *leesmoeders* vertonen (medeklinkers die klinkers aanduiden), óók waar ze etymologisch niet horen en ook midden in een woord, zo vindt men al de schrijfwijze *ᵓīš* in ostraca in laag VII (2e helft 8e eeuw). Ook de uitgang *-yahu* in theofore namen is nooit gecontraheerd tot *-ya* of *-yo*, zoals dat op ostraca uit het noorden steeds het geval is. Opvallend is dat namen met het element *baᶜal* geheel ontbreken en met *ᵓēl* uiterst zeldzaam zijn.

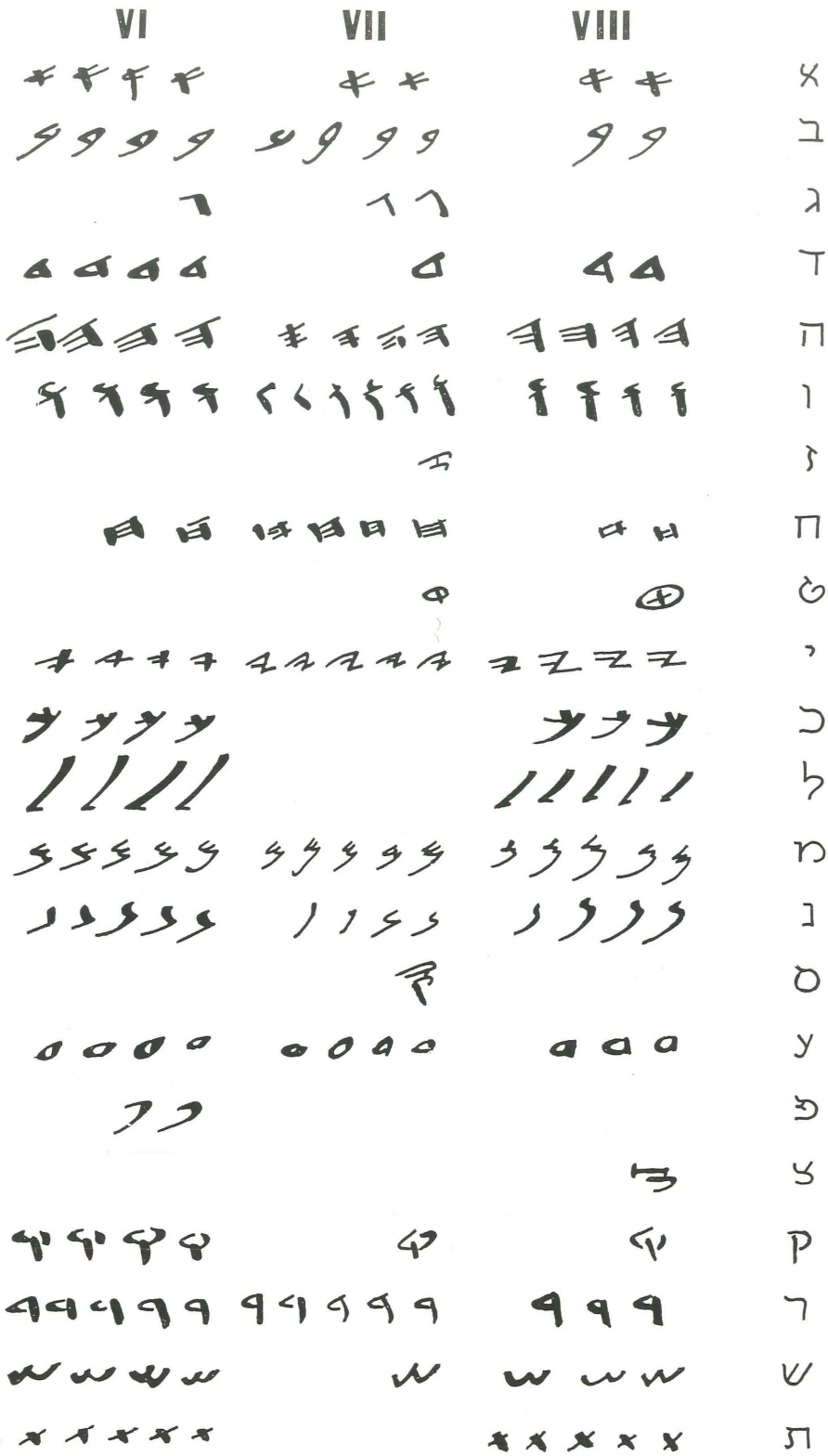

Fig. 50. Tabel van de te Arad voorkomende lettervormen in de drie belangrijkste lagen. N.b. vooral de veranderingen aan de yod. Naar *BASOR* 197, 1970, fig. 9. Gebruikt met vriendelijke toestemming van Prof. Y. AHARONI.

Hieronder volgen transcriptie en vertaling (op basis van AHARONI's publicatie in *BASOR* 197 [5]) van twee, ook qua inhoud belangrijke ostraca.

I. Het „Ramat Negev-ostracon" (fig. 51).

Het ostracon werd gevonden buiten de stratigrafie op de helling, tezamen met ander afval. Het moet al in de oudheid over de muur geworpen zijn.

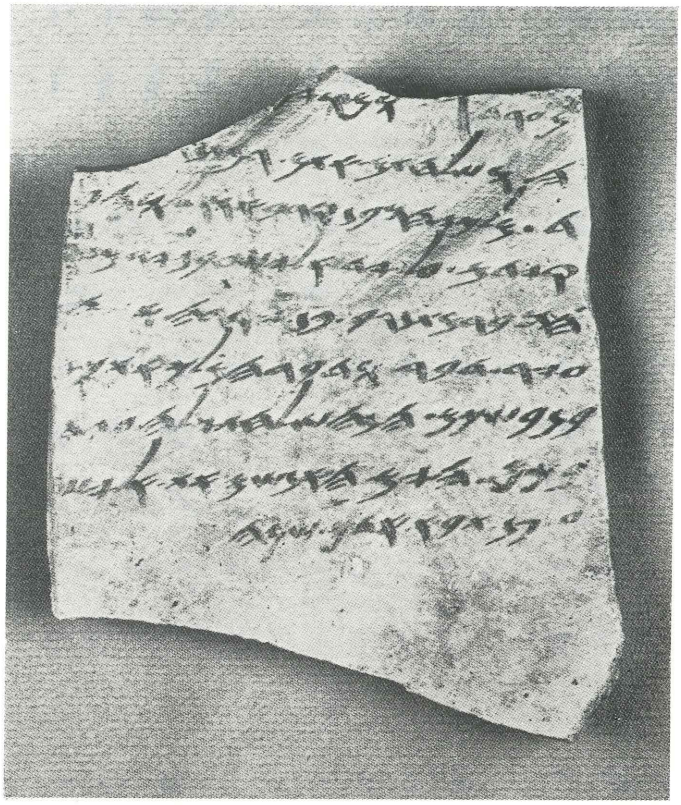

Fig. 51. Het „Ramat-Negev-ostracon". Naar *BASOR* 197, 1970, fig. 1. Gebruikt met vriendelijke toestemming van Prof. Y. AHARONI.

Op grond van de vorm der lettertekens moet deze brief uit ongeveer dezelfde tijd stammen als het ʾEljašib-archief, d.w.z. tussen 610 en 586 (laag VI). De inhoud moet betrekking hebben op de eerste (596) of de tweede (587)

5) Eerdere publicaties van AHARONI over ostraca treft men o.a. aan in *BASOR* 184 (1966), met speciale aandacht voor het gebruik van hieratische cijfertekens. En in *IEJ* 16 (1966), p. 17. In beide gevallen gaat het om brieven uit het ʾEljašib-archief.

campagne van Nebukadnezar tegen Juda. Dit ostracon behoort dus zowel qua tijd als qua inhoud bij de Lachisbrieven. Het ostracon was oorspronkelijk tweezijdig beschreven, een zijde is echter onleesbaar geworden. Hierop moet het begin van de brief gestaan hebben.

1. *m*[c]*rd x*[a] *wmqyṅ*[b] [*h* . . . .][c]	„Uit Arad 50 (?) en uit Kin[ah . . .]
2. *h*[d]. *wšlḥtm.ʾtm.rmt nġ*[*b*[e]*.by*]	en U moet hen zenden naar Ramat Nege[v door middel van]
3. *d.mlkyhw bn qrbʾwr*[f]*.whb*	Malkijahu de zoon van Qerab'ur en hij
4. *qydm.*[c]*l yd ʾlyš*[c] *bn yrmy*	moet hen overdragen aan Elisja[c] de zoon van Jirmijahu
5. *hw*[g]. *brmt ngb.pn.yqrh.ʾt h*	in Ramat Negev, opdat niets met de stad gebeurt.
6. [c]*yr*[h]*.dbr.wdbr hmlk ʾtkṅ*	En het bevel van de koning is dringend ten aanzien van U
7. *bnbškm*[i]*.hnh šlḥty.lh*[c]*yd*	en Uw leven. Zie, ik heb gezonden om U
8. *bkm.hym.hʾnšm.ʾt.ʾlyš*	heden te waarschuwen: zorg dat de mannen bij Elisja[c] komen,
9. [c]*.pn.tbʾ.ʾdm*[j]*.šmh*	anders komt Edom daar!"

[a]Hieratisch teken in de vorm van een winkelhaak naar links dat waarschijnlijk het getal 50 aanduidt.

[b]Een punt op een letter geeft aan dat de lezing niet geheel zeker is.

[c]De aanvulling tot Kinah berust op de overweging dat weer een plaatsnaam bedoeld is. In Joz: 15: 22 wordt een plaats Eder genoemd: ongetwijfeld een schrijffout voor Arad en in haar nabijheid wordt een Kina genoemd. De naam wordt in verband gebracht met de Kenieten. Er is nu nog een wadi el-Qeini in de omgeving van Arad.

[d]De punt dient als woordscheider, maar de plaatsing is niet altijd even doorzichtig.

[e]Ramat Negev is waarschijnlijk het huidige Khirbet Ghazzeh, op de kaart van fig. 44 weergegeven met nr. 2. Het is duidelijk dat dit kleinere fort steeds de eerste stoot van een aanval van Edom op moest vangen.

[f]Qerab'ur, een eigennaam die verder niet bekend is, maar die het (theofore?) element *ʾur* bevat dat ook voorkomt in bekende namen als Uriël en Uria.

[g]Dit is de bijbelse naam Jeremia. De profeet Jeremia leefde ook in deze tijd.

[h]Let op de leesmoeder in *ʿyr*.

[i]Evenals in regel 3/4 hebben we hier een interessante overgang van *p* naar *b* in de orthografie.

[j]Het is uit het OT bekend dat Edom geprofiteerd heeft van Juda's moeilijkheden met Nebukadnezar. Israël heeft het vroegere broedervolk dit verraad nooit vergeven.

II. Het „Nehemjahu-ostracon".

Dit is een oudere brief. Hij stamt uit laag VIII en moet op grond van de inhoud betrekking hebben op de gebeurtenissen vlak vóór de verwoesting aan het einde van stratum VIII. Deze verwoesting wordt door AHARONI in verband gebracht met de campagne van Sanherib in 701 v.o.j. Ook toen heeft Edom van de situatie geprofiteerd door Juda vanuit het zuiden in de rug aan te vallen. Zo geven deze ostraca een goed beeld van de constante druk die op de Judese zuidgrens uitgeoefend werd.

Het ostracon is slechts gedeeltelijk bewaard en wat over is, is moeilijk leesbaar omdat de tekst geschreven werd op een donkergrijze scherf waartegen de inkt slecht aftekent. Belangrijk in deze vrij oude tekst is o.a. weer het gebruik van leesmoeders, ook midden in een woord (onzekere letters niet-cursief).

1. *bnkm.* ʾ*mr* [*yhw*][a] *wnḥ*	„Uw zonen Amar [jahu] en Nehemjahu
2. *myhw. šlḥ* [*m lšlm*]	zenden betreffende het welzijn van
3. *mlkyhw.*[b] brkt [*yh*] wh	Malkijahu de zegen van Jahweh.
4. *w*[c]*t ht* [.] *d*k [. .] *b*	En nu terzake . . . . .
5 ʾ*l* ʾ*šr. 't* [	aan wie U . . . . . (?)
6. ʾ*l* ʾ*dm* [	naar Edom (?) . . . . .
7. *ṣh. h*ʾ*y*[c] hk [	. . . . . de man . . . .
8. ʾ*m* ʾ*tk. w*ʾ*y* [	indien (?) met U (?) . . . . .
9. *hm. whn. yd*[c]*th* [	. . . . . en zie, U wist . . . . .
10. ʾ*dm. mtt*k. *l*ʾ*rb*[c] [. . . . *y*]	Edom Uw geschenk aan de vie [r (?)
11. *rd ym.*[d] *w* [. . .] w *ln* [	. . . . . een die] afdaalt naar de zee . . . . .
12. *wh*ʾ. *hmkth bqš* [	en hij vroeg om de brief (?)
13. *y. yd*[c]. *mlk. yhwd*[e] [*h* . . . . ʾ*y*]	Moge de koning van Juda weten [. . . . . wij
14. *nnw. yklm lšlḥ.* ʾ*l* [	zijn] niet in staat om te zenden aan . . . . .
15. ʾ*t hr h* ʾ*šr.* ʾd [*m*	het kwaad dat Edo [m(?) . . . . .

[a]Deze naam is geheel een reconstructie, in feite is slechts één letter duidelijk leesbaar. Hij komt echter ook op andere ostraca voor. Volgens Zephanja 1: 1 werd deze naam gedragen door één van de zonen van koning Hizkia die toen regeerde. Ook de hele groetformule is grotendeels gereconstrueerd op grond van andere ostraca.

[b]Deze Malkijahu is natuurlijk een ander dan die uit de vorige brief, die een eeuw later leefde.

[c]Let op de leesmoeder!

[d]Is de golf van ʿAqaba bedoeld en een gezantschap met geschenken naar Edom?

[e]Let weer op de leesmoeder. De uitdrukking „koning van Juda" is in de periode vóór de ballingschap zeldzaam.

Groningen, augustus 1972 C. H. J. DE GEUS

TEPE YAHYĀ, EEN PROTO-ELAMIETISCHE STAD

Tepe Yahyā ligt in het zuiden van Iran, ca. 100 km. landinwaarts, gerekend vanaf Bandar Abbas, tegenover de als een vinger naar Iran wijzende noordelijke uitloper van Oman. De ruïne werd in 1967 ontdekt en is sinds 1968 voorwerp van archeologisch onderzoek door een expeditie uitgaande van het Peabody Museum van de Harvard Universiteit en de Oudheidkundige Dienst van Iran. De belangrijke vondsten in deze ruïne gedaan, in verschil-

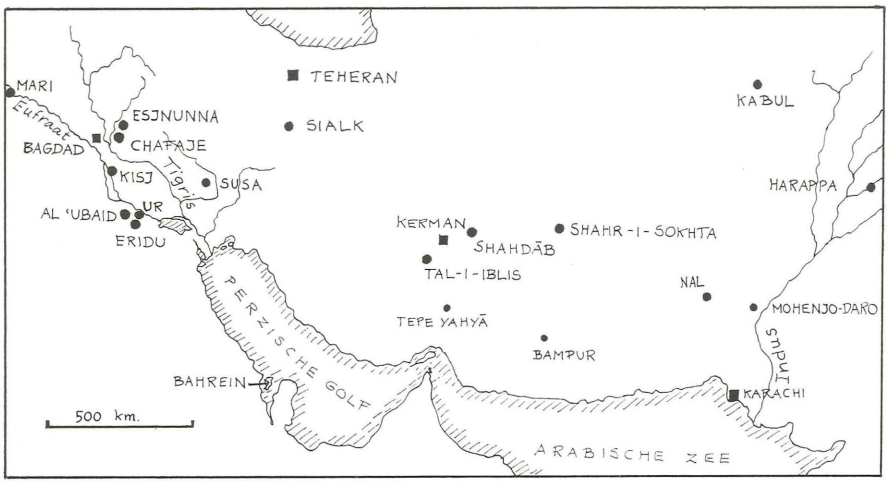

Fig. 52. Kaart van het gebied van Eufraat tot Indus, waarop de geografische positie van Tepe Yahyā duidelijk wordt.

lende publicaties door de opgraver C. C. LAMBERG-KARLOVSKY beschreven en geïnterpreteerd, zijn aanleiding tot dit korte overzicht.

De opgravers onderscheiden in de tepe de lagen I-VI (van boven naar beneden). De oudste nederzetting, laag VI, die vijf fasen van bouwsels van lemen tichels omvat, is te dateren rond 4500 v. Chr. Men vond met name kleine, veelal vierkante vertrekken, die men waarschijnlijk van boven af binnenging, en die voor opslagdoeleinden gebruikt werden. Sporen van rieten matten, balken, voorwerpen van been en vuursteen, alsmede ruw, handgevormd aardewerk, soms versierd met rood, zijn de voornaamste vondsten. In de loop van deze periode duikt een fijner soort aardewerk op, glad met een sliplaag, terwijl naast de rode ook een zwarte decoratie verschijnt. De belangrijkste vondst uit deze periode, die ca. 3800 v. Chr., eindigde, en getuigenis aflegt van het bestaan van een landbouwnederzetting, is een 30 cm lang steatieten beeldje van een vrouwelijke figuur, in een graf ontdekt.

Laag V maakt zich, zonder abrupte overgang, kenbaar in nieuwe typen ceramiek, met name in aardewerk met een rode sliplaag, versierd met zwarte streepmotieven, die de opgravers Yahyā-waar hebben gedoopt. Het repertoire omvat met name bekers, vaak voorzien van een pottebakkersmerk (tot dusverre negen verschillende merken). Soortgelijke ceramiek is ook aangetroffen op andere contemporaine vindplaatsen in ZO-Iran, o.a. te Tal-i-Iblis, waaruit men tot (commerciële?) contacten kan concluderen. Onder de voorwerpen treft men tal van imporstukken aan: van obsidiaan, kralen van ivoor, kornalijn en turkoois; voorwerpen van albast, marmer en parlemoer. De bouwsels zijn groter en zijn blijkens de aanwezigheid van haarden en schoorstenen kennelijk voor bewoning gebruikt. Rond 3650 v. Chr. bouwde men voor het eerst met in vormen gemaakte tichelstenen. Ontwikkeling op technologisch gebied is af te lezen uit het voorkomen van bronzen voorwerpen; het brons was niet vervaardigd door legering, maar door gebruikmaken van een kopererts met een hoog arsenicum-gehalte (tot 3.7%). De productie geschiedde door smelten van het arsenicumhoudende erts — men kon dus reeds hoge temperaturen bereiken —, waarna de voorwerpen niet gegoten maar gesmeed werden.

Laag IV, ca. 3500 v. Chr. begonnen, vertoont geen gemis aan continuïteit ten opzichte van de vorige laag, een constatering die van belang is omdat we in deze laag kennelijk te maken hebben met een stad die tot de proto-elamietische cultuur behoort. In de architectuur zien we de aanwezigheid van een groot, blijkbaar administratief bouwwerk met vele vertrekken, gebouwd met een nieuw formaat tichelsteen (25 × 25 × 12½ cm). Een vertrek had blijkbaar een commerciële functie: men vond er ceramiek die behoort tot de zg. Uruk-waar uit Mesopotamië (schalen met afgeschuinde randen, met standaardmaat), kleibullae, afkomstig van dichtgezegelde vaten, voorzien van de afdrukken van rolzegels, die verwant zijn met die in het contemporaine Susa gevonden. De vraag rijst of het verzegelde goederen betreft, uit Susa geïmporteerd. In de hoek van een vertrek werden 90 kleitabletten gevonden, waarvan (helaas) slechts 6 beschreven, en wel met het proto-elamietische schrift, aan de ontcijfering waarvan reeds verscheidene jaren gewerkt wordt (vgl. met name W. Hinz, 'Zur Entzifferung der elamischen Strichschrift', *Iranica Antiqua* 2, 1962, 1vv.). De tabletten meten ca. 3½ bij 5 cm, zijn beschreven met een stylus en dienen van rechts naar links gelezen te worden. Het voorkomen van veel niet beschreven tabletten bewijst wel dat ze ter plaatse beschreven werden. Men vermoedt dat het boekingen zijn betreffende goederen. Tot dusverre kende men dergelijke tabletten alleen uit Susa (niveau C b: ca. 1500 stuks), en uit Sialk (19 stuks); zeer recent, maar nog ongepubliceerd, ook korte inscripties op aardewerk uit Shahdāb ten

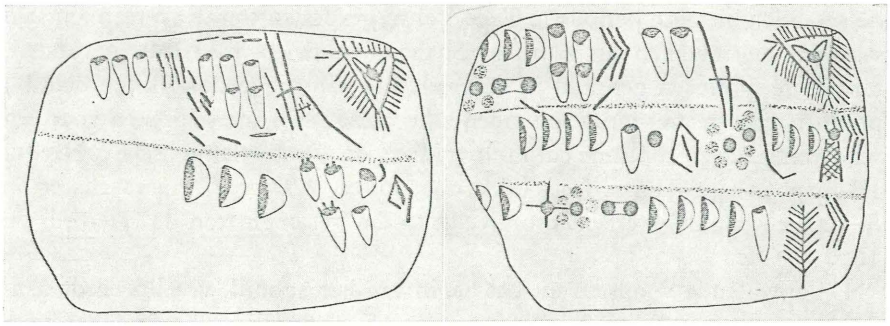

Fig. 53. Copieën van twee proto-elamietische kleitabletten te Tepe Yahyā gevonden. Naar *Scientific American* van Juni 1971, pag. 108.

noorden van Kerman. Deze ontdekking heeft een dubbele betekenis. Ten eerste blijkt uit deze vondst dat het zg. proto-elamietische schrift ook 800 km ten ZO van Susa in gebruik was, en dat men derhalve mag aannemen dat dit gehele gebied een zekere culturele eenheid kende, die men zou kunnen aanduiden als een proto-elamietische cultuur. Ten tweede heeft men gepoogd door een C-14 datering van het organische materiaal in combinatie met de tabletten gevonden een absolute datum voor deze schriftstukken te bepalen. In het artikel in de *Scientific American* (zie beneden) wordt hiervoor opgegeven ca. 3560 v. Chr. (± 110 jaar). Deze datum is erg vroeg, vooral als men een relatie wil leggen met het oudste schriftgebruik en laag Uruk IV in Mesopotamië. In het artikel in het *Journaal of the American Oriental Society* (zie beneden) echter laat de auteur niveau V doorlopen tot ca. 3400 v. Chr., terwijl voor het daaropvolgende niveau IVC, waarin de tabletten aangetroffen werden, dus een datum van rond 3300 v. Chr. moet worden aangenomen, een periode die uitdrukkelijk contemporain geacht wordt met de late Uruk-periode in Mesopotamië.

Uit niveau IVB, te dateren rond het eind van het 4e mill. v. Chr., kwamen niet minder dan ca. 1500 complete, onvoltooide en gebroken voorwerpen gemaakt van steatiet (speksteen) te voorschijn: kralen, knopen, rolzegels, statuetten en met name schalen. Deze vondst wijst op een intensief en georganiseerd ambachtsschap ter plaats (onvoltooide producten), wat klopt met de ontdekking van een oude steatietmijn op ca. 25 km afstand. Dat deze producten verhandeld werden is af te leiden uit het feit dat sterk gelijkende en soms haast identieke stukken en fragmenten zijn ontdekt zowel in Mesopotamië (vooral gegraveerde schalen, in Kisj, Esjnunna, Mari, Chafaje, Ur, Al-Ubaid), in lagen uit de periode Vroeg Dynastiek I, als te Mohenjo-Daro. C-14 dateringen te Tepe Yahyā suggereren een datum in het eerste kwart van het 3e mill. voor deze stukken. Te noteren is voorts de bevinding dat

de ceramiek uit deze periode te Tepe Yahyā gevonden sterke overeenkomsten vertoont met stukken uit Bampur, Shahr-i-Sohkta en Tal-i-Iblis gevonden, terwijl de motieven gebruikt in de versiering van dit aardewerk ten dele bij producten in steatiet terug te vinden zijn. Deze observaties spreken voor een wijd verbreide en continue culturele traditie, de „proto-elamietische". Niveau IV loopt in zijn jongste fase, IVA, door tot ca. 2200 v. Chr., waarna er op de tepe een duidelijke lacune optreedt, totaan het begin van de IJzertijd, ca. 1000 v. Chr.

De opvallende vondsten uit het begin van het 3e mill. v. Chr. en de aanduidingen van commerciële contacten met Mesopotamië en het Indus-gebied, hebben de opgraver ertoe gebracht de rol van Tepe Yahyā in deze internationale relaties nader te analyseren, met name in het artikel '*Trade Mechanisms in Indus-Mesopotamian Interrelations*' in *JAOS* 92/2, 1972, 222-229. De relaties tussen het Indusgebied en Mesopotamië kunnen niet worden geïnterpreteerd als een vorm van „directe handel", waarbij men over een weer de aanwezigheid van handelaars of handelskoloniën moet veronderstellen. Weliswaar zijn er in Mesopotamië enkele objecten van Indische origine gevonden (zegels, enkele zelfs met Indus-schrift beschreven), maar deze stukken kunnen niet bewijzen dat er Indus-handelaars metterwoon aanwezig waren, als exponenten van een goed georganiseerde handel in aanzienlijke hoeveelheden, b.v. voor de mesopotamische economie onmisbare, goederen. Objecten van kennelijk mesopotamische origine zijn in Mohenjo-Daro en Harappa niet ontdekt.

Een tweede mogelijkheid is een minder straf georganiseerde ruilhandel, b.v. via een aantal tussenschakels, in een doorgaans beperkt assortiment van gewaardeerde produkten. Als bewijzen voor het functioneren van zo'n ruilhandelsysteem heeft men wel aangezien het opduiken van metalen voorwerpen, bepaalde soorten ceramiek, statuetten, dobbelstenen en typen kralen in het Indus-gebied of in Mesopotamië, terwijl ze daar over en weer niet inheems schijnen te zijn. Een critische analyse van deze objecten en de theorieën eraan gekoppeld maakt LAMBERG-KARLOVSKY sceptisch ten opzichte van de bewijskracht van deze vondsten. Deze verstrooide objecten wijzen niet op een systeem van ruilhandel in enkele sterk de voorkeur genietende produkten, en vertonen ook geografisch geen concentratie. De mate waarin deze objecten uitheems zijn en aansluiten bij typen in het vermeende uitvoerende land aanwezig, is bovendien vaak omstreden.

Omdat de beide andere modellen niet voldoen interpreteert LAMBERG-KARLOVSKY de relaties tussen het Indus-gebied en Mesopotamië als een contact via „central place trade". D.w.z. er is een „centrale plaats", waar goederen, die in de wijde omgeving gevraagd zijn, geproduceerd en/of te

koop aangeboden worden, en waarheen de handelaars uit de afneem-gebieden komen om ze te verwerven. Tepe Yahyā zou zo'n „centrale plaats" zijn, waar steatieten objecten, gevraagd in Mesopotamië en het Indus-gebied, geproduceerd en verkocht werden. Een vergelijkbaar geval is het ca. 400 km naar het noordoosten gelegen Shahr-i-Sokhta, dat een centrum was voor de export van albast en een centraal doorvoerpunt voor het uit Afghanistan geïmporteerde lapis lazuli. Deze belangrijke functie van Tepe Yahyā is vermoedelijk ook de stimulans geweest tot de ontwikkeling van een landbouwnederzetting tot een stedelijke cultuur tegen het einde van het 4e mill. Het lijkt mogelijk, aldus de opgraver, dat handel niet alleen een gevolg was van de toenemende urbanisatie rond deze periode — om de door bevolkingsgroei en gestegen welvaart toegenomen behoeften te bevredigen —, maar evenzeer een stimulans was tot urbanisatie. De mogelijkheid dient volgens de opgraver overwogen te worden dat de door natuurlijke rijkdommen en handel in gang gezette urbanisatie en sociaal-economische ontwikkeling in ZO-Iran invloed heeft doen gelden op Mesopotamië tijdens de latere Uruk-fase en de Djemdet-Nasr periode en op de ontwikkeling van de Indus-beschaving. De ontdekking van wellicht uit Tepe Yahyā afkomstige fragmenten van steatieten schalen te Mohenjo-Daro plaatst het niveau waarin ze ontdekt werden in het eerste kwart van het 3e mill. v. Chr., d.w.z. beduidend vroeger dan de tot dusverre gangbare datum van ca. 2500 v. Chr. Het blijkt waarschijnlijk, dat de schijnbaar plotselinge opbloei van de Harappacultuur veel te danken had aan en gestimuleerd werd door de ontwikkelingen in ZO-Iran, en in nuce reeds in vindplaatsen in Baluchistan (Kulli, Amri, Kot, Mundigak, e.a.) aanwezig was.

Een andere chronologische consequentie is z.i. dat de vondst van een zogenaamd „Perzische Golf-zegel" te Tepe Yahyā het begin van de reeks vondsten te Bahrein — het eiland in de Perzische Golf dat een centrale rol speelde als doorvoercentrum en markt voor de handel tussen Mesopotamië en zuidelijker streken — aan het begin van het 3e mill. v. Chr. geplaatst moet worden.

Een andere belangwekkende conclusie uit de vondsten te Tepe Yahyā is dat de rol van Elam hergewaardeerd moet worden. Het blijkbaar grote gebied van de „proto-elamietische" cultuur, met vele belangrijke centra, vormde de verbindingsschakel tussen Mesopotamië en het Indus-gebied, maar maakte tegelijk direct handelscontact onmogelijk. Terwijl hun strategische ligging en commerciële functie de bloei van de steden in ZO-Iran rond het eind van het 4e mill. v. Chr. inluidde, kan hun later verval samenhangen met het feit dat de Mesopotamiërs er tijdens de tweede helft van het 3e mill. v. Chr. in toenemende mate in slaagden, hetzij via Bahrein, hetzij via directe scheep-

vaartroutes, zelf contact te leggen met het Indus-gebied, met ontwijking van de elamietische concurrentie.

Het is duidelijk dat de vondsten te Tepe Yahyā en hun eerste interpretatie door de opgraver (waartoe ook de suggestie behoort dat de streek rond Tepe Yahyā het uit de sumerische teksten bekende Magan zou zijn) een reeks problemen aan de orde hebben gesteld, die van grote betekenis zijn voor een beter verstaan van de oudste handelsrelaties en de daarmee in verband staande opbloei van de stedelijke cultuur rond 3000 v. Chr. in het gebied tussen Euphraat en Indus.

Nijmegen K. R. VEENHOF

ADDENDUM

Van groot belang voor de oplossing van de problemen in dit overzicht genoemd zijn de verhandelingen van de „Derde Internationale Conferentie voor Aziatische Archeologie'' gehouden te Bahrein in maart 1970. Een verslag hiervan, dat resumé's van voordrachten bevat, verscheen kort geleden in deel XXXIII/4 (Ascona 1971; versch. 1972) van het tijdschrift *Artibus Asiae*, in een samenvatting door Prof. E. PORADA, onder de titel 'New Discoveries in the Persian/Arabian Gulf States and Relations with Artifacts from Countries of the Ancient Near East' (p. 291-338, met 10 pl. en een kaart). Het bevat bijdragen over het onderzoek naar nederzettingen uit de Ubaid-periode in het oosten van Saudi-Arabië, over de opgravingen te Abu Dhabi in Oman, over de datering van de uit het 3e mill. v. Chr. daterende tempel te Barbar op Bahrein, over de opgravingen te Tepe-Yahyā, over de vondsten van bewerkte steatieten objecten (vooral schalen) in Saudi-Arabië en elders in het oude Nabije Oosten (met veel fraaie illustraties) en over de zegels gevonden in het gebied van de Perzische Golf.

Lit.

C. C. LAMBERG-KARLOVSKY, *Excavations at Tepe Yahyā 1967-1969,* American School of Prehistoric Research Bulletin 27, Peabody Museum, Harvard University.

IDEM, ᶜThe Proto-Elamite Settlement at Tepe Yahyaᵓ, *Iran* 9, 1971, 87-96.

IDEM, ᶜAn Early City in Iranᵓ, *Scientific American,* June 1971, 102-111.

IDEM, Trade Mechanics in Indus-Mesopotamian Interrelations, *Journal of the American Oriental Society,* 92/2, 1972, 222-229.

IDEM, ᶜTepe Yahya 1971. Mesopotamia and the Indo-Iranian Borderlandsᵓ, *Iran* 10, 1972.

DE AMMĀN CITADEL INSCRIPTIE

Onze kennis omtrent de volken, die gedurende de oud-testamentische periode het gebied aan de overzijde van de Jordaan bewoonden is gebrekkig. Onze kennis op dit gebied putten we uit het Oude Testament, uit Egyptische en Babylonisch-Assyrische inscripties, en uit informatie door archeologisch onderzoek ter plaatse aan het licht gebracht. Helaas zijn in dit gebied, afgezien van de belangrijke Meša-stèle, zeer weinig inscripties aan het licht gekomen; het merendeel bestaat uit beschreven zegels, die ons alleen iets

over de persoonsnamen en hun theofore elementen leren. Desondanks is er de laatste tijd een hernieuwde belangstelling waar te nemen voor geschiedenis en cultuur van Moabieten, Edomieten en Ammonieten, die stellig ook wordt gestimuleerd door belangrijk archeologisch onderzoek ter plaatse.

Ten aanzien van de Moabieten is te wijzen op het boek *The Moabites* (1960) door A. H. van ZIJL, en het artikel van J. LIVER, 'The Wars of Mesha, King of Moab' (*PEQ* 99, 1967, 14-31). Het onderzoek van de Moabieten heeft o.a. door de opgravingen te Dibān nieuwe stimulansen gekregen, terwijl de ontdekking van een fragment van een nieuwe koningsstèle eveneens de aandacht heeft getrokken (vgl. *Phœnix* XI, 2, 1965, 254 v.).

Veel aandacht is de laatste tijd eveneens besteed aan de gegevens betreffende de Edomieten: archeologische vondsten, hun godsdienst, geschiedenis een cultuur. Afgezien van het al wat oudere overzicht van NELSON GLUECK, 'The Civilization of the Edomites', in: *The Biblical Archaeologist Reader* 2 (Anchor Books A 250b), 51-58, zijn hier te vermelden de studie van TH. C. VRIEZEN over 'The Edomite Deity Qaus' in *OTS* 14, 1965, 330-353, en het artikel 'The Rise and Fall of the Kingdom of Edom' door J. R. BARTLETT in *PEQ* 104, 1972, 26-37. Nog ongepubliceerd is de monumentale dissertatie (Tübingen 1971) van M. WEIPPERT, *Edom. Studien und Materialien zur Geschichte der Edomiter auf Grund schriftlicher und archäologischer Quellen,* een boek dat het gehele materiaal presenteert en analyseert, en de beste samenvatting van de huidige kennis betreffende Edom biedt. Voor een recente samenvatting van de archeologische activiteit in het zuidelijke gedeelte van het Overjordaanse raadplege men N. GLUECK, 'Transjordan', in D. WINTON THOMAS (ed.), *Archaeology and Old Testament Study,* 1967, 429-453.

De gegevens betreffende de Ammonieten zijn evenmin talrijk. Een vrij recente samenvatting van wat bekend is omtrent hun materiële cultuur biedt G. M. LANDES, 'The material civilization of the Ammonites', in: *The Biblical Archaeologist* 24, 3, 1961, 65-86 (herdrukt in *The Biblical Archaeologist Reader,* 2, p. 69-88). Een geschiedenis van het volk laat zich nog niet schrijven, bij gebrek aan voldoende historische gegevens, met name originele inscripties uit het land zelf. De oogst bestond tot voor kort grotendeels uit beschreven zegels, die ons enkel (vaak theofore) persoonsnamen opleveren, en waarvan er twee de formule *brk lmlkm,* „gezegend door Milkom" (de nationale god der Ammonieten), bevatten. Sinds enkele jaren is er in deze situatie enige verandering gekomen door de ontdekking van nieuwe teksten, met name de in de titel vermelde *ᶜAmmān Citadel Inscriptie*ᵓ, een inscriptie naar zijn vindplaats genoemd, en zo onderscheiden van de ᶜAmman Theater

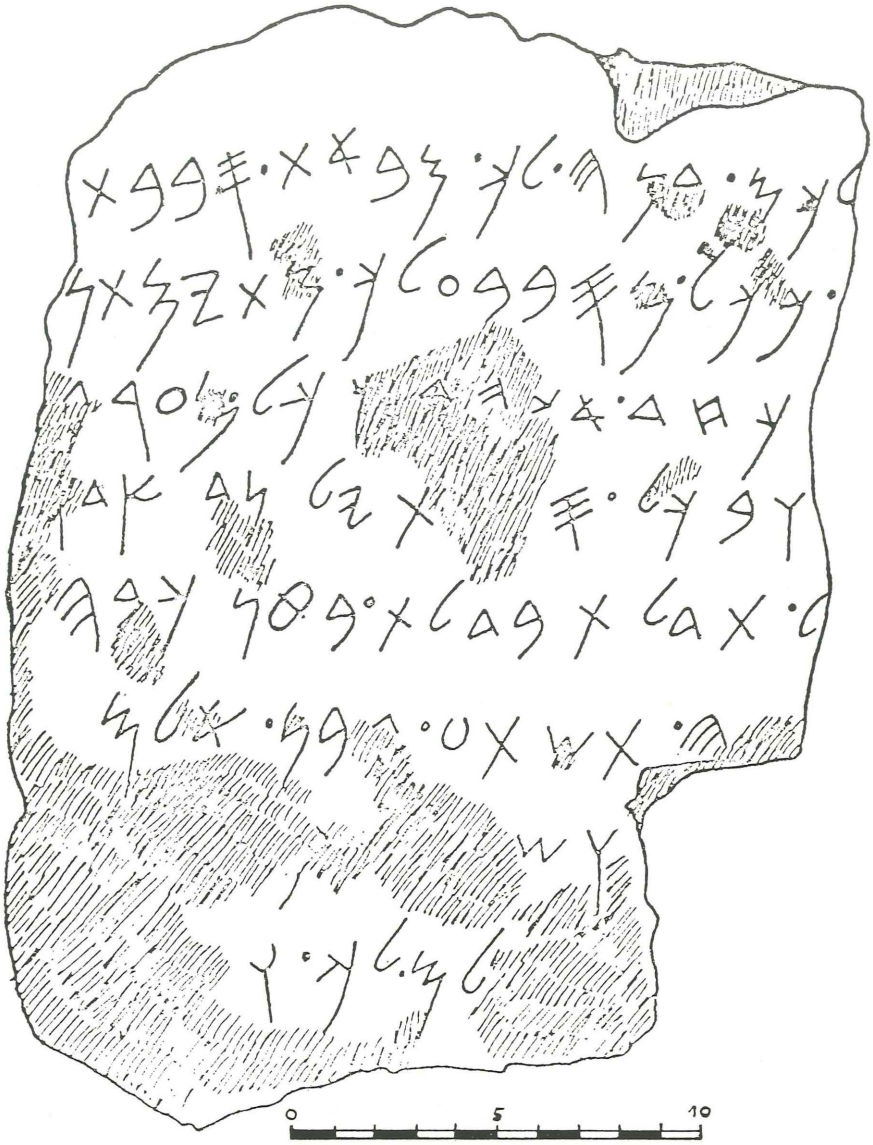

Fig. 54. Copie door S. H. HORN van de Ammān Citadel Inscriptie (26 bij 19,4 cm). Naar *BASOR* 193 p. 5 fig. 2. Toegevoegd is alleen de woorddelende punt in r. 1 na de derde letter, die op de foto te herkennen is.

Inscriptie[2], een fragment uit de 5e eeuw v. Chr., met resten van twee regels schrift, blijkbaar persoonsnamen, gepubliceerd door R. W. DAJANI, 'The Amman Theater Fragment', in *Annual Dept. of Ant. of Jordan*, 12-13,

1967-68, 65v. (vgl. B. ODED in *RSO* 44, 1969, 187v). Op basis van deze nieuwe vondsten biedt thans G. GARBINI in *Le Lingue Semitiche. Studi di Storia Linguistica* (Napoli 1972; Pubbl. del Seminario di Semitistica, Ricerche IX), hfdst. VI, p. 97-108, onder de titel 'La Lingua degli Ammoniti', een overzicht van alle gegevens betrefende de Ammonietische taal, aan de hand van een volledige presentatie van alle bekende inscripties, waaronder de *Ammān Citadel Inscriptie*, een aantal eerst kort geleden bekend geworden zegelopschriften, en een fragmentarisch ostracon uit Hesbon, gepubliceerd door F. M. CROSS in *Andrews University Seminary Studies* 7, 1969, 223-229. De belangrijkste tekst is zonder enige twijfel de citadel-inscriptie, ook al is hij erg beschadigd, en bieden lezing en interpretatie nog tal van onoverkomelijk problemen, en lopen de geboden vertalingen sterk uiteen.

De inscriptie werd in 1961 ontdekt tijdens opgravingen op de Jebel el-Qalaᶜa, de oude citadel van Ammān, door de Oudheidkundige Dienst van Jordanië o.l.v. R. W. DAJĀNI, en in 1969 gepubliceerd door S. H. HORN, 'The Ammān Citadel Inscription', *BASOR* 193, 1969, 1-13. Het gaat om een stuk witte kalksteen, secundair gebruikt in de vestingwerken van de citadel, en rondom bijgebouwen tot een ruwe rechthoek van ca. 26 bij 19,4 cm; in de rechter beneden hoek ontbreekt een stuk. De behandeling die de steen in tweeder instantie als bouwsteen heeft ondergaan is verantwoordelijk voor de droevige staat van de inscriptie. Terwijl de eerste regel op de steen vermoedelijk ook de eerste regel van de oorspronkelijke inscriptie is, ontbreken van onderen één of meer regels; ook links en rechts zijn het begin en einde van alle nog overgebleven acht regels verdwenen. Het is niet mogelijk op grond van de inhoud van de tekst een redelijke gissing te doen naar de lengte der ontbrekende gedeelten. Ook het oppervlak van het bewaarde stuk is op verschillende plaatsen beschadigd, zodat verscheidene (groepen) tekens niet of slecht leesbaar zijn. Dit alles is er oorzaak van dat er allerlei verschillende interpretaties zijn voorgesteld in de studies direct na het bekend worden aan deze eerste Ammonietische inscriptie van enige omvang gewijd. Als zodanig noemen we, behalve de *editio princeps,* en GARBINI's commentaar: F. M. CROSS, 'Epigraphic Notes on the Ammān Citadel Inscription', *BASOR* 193, 1969, 13-19; F. W. ALBRIGHT, 'Some Comments on the ᶜAmmân Citadel Inscription', *BASOR* 198, 1970, 38-41; L. PALMAJTIS, in *Vestnik Drevnei Istorii* 1971/4, 119-126; en R. KUTSCHER, in *Qadmoniot* V/1, 1972, 27-28 (in het Ivriet). Vgl. ook J. TEIXIDOR, *Syria* 47, 1970, 367, no. 60

Op grond van de vorm der lettertekens, die hij vergelijkt met die van de Meša-stèle (uit ca. 840 v. Chr.) en de Kilamuwa-inscriptie uit Zinčirli (ca.

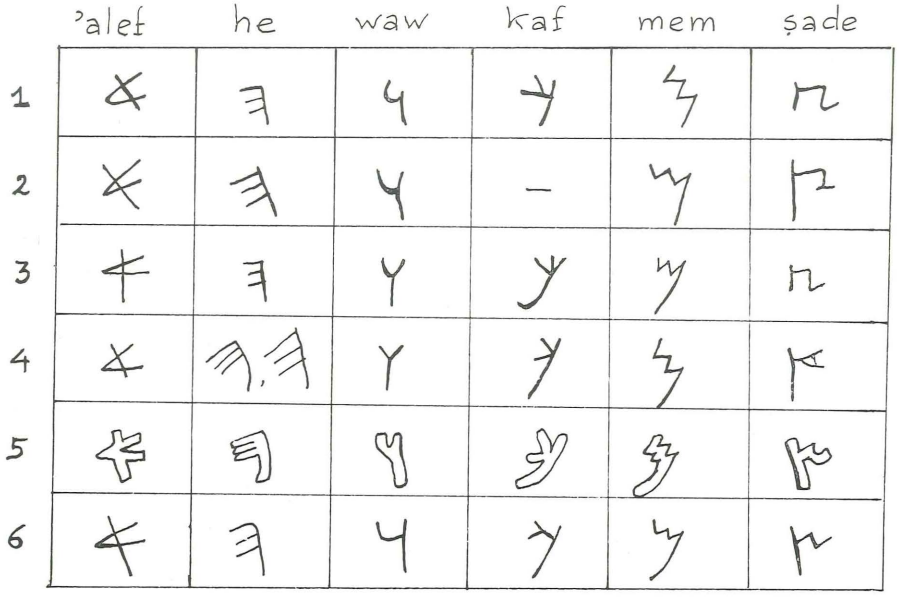

Fig. 55. Vergelijkend overzicht van de vormen van een aantal karakteristieke letters uit monumentale inscripties uit de 9e eeuw v. Chr., naar CROSS, op cit. p. 15. Van boven naar beneden: 1. Phoenicische inscripties uit Cyprus en Nora; 2. Bar-Hadad-inscriptie (850 v. Chr. ?); 3. Meša-stèle (ca. 840 v. Chr.); 4. Ammān Citadel-inscriptie; 5. Kilamuwa-inscriptie uit Zinčirli (ca. 825 v. Chr.); 6. Zakir-stèle (ca. 800 v. Chr.). Verschijnselen in het schrift van no. 4, waar CROSS bij zijn vergelijking op wijst, zijn o.a.: de korte, schuin naar rechts lopende verticaal van de *ʾalef*; de wat „gebochelde" *he*, met „afhangende" dwarsstrepen; de duidelijke Y-vorm van de *waw*; de lange verticaal van de *kaf*, met het aanvoegsel links boven in de vorm van een gekantelde „v", en niet een „y", zoals in no. 6; de zig-zag-*mem*, waarvan de kop schuin loopt, typologisch tussen de vrijwel verticale kop in no. 1 en de vrijwel horizontale in no. 6; de unieke vorm van de *ṣade*. Een vergelijkende beschouwing maakt duidelijk hoe moeilijk het is de verschillende karaktertrekken van alle letters tegen elkaar af te wegen, en *typologisch* en *chronologisch* relevante verschillen te vinden, die goed dateerbaar zijn en niet teruggaan op de hand van de individuele graveur, locale traditie, of materiaal-moeilijkheden.

825 v. Chr.), dateert HORN de tekst in het begin van de 8e eeuw v. Chr. CROSS is het hiermee niet eens; hij stelt dat men het z.i. aramees-lapidaire schrift van de steen niet zonder meer met het phoenicisch/hebreeuws-lapidaire schrift van de genoemde twee inscripties mag vergelijken, daar beide schriften eigen wegen gingen en zich in verschillend tempo ontwikkelden. Door vergelijking met monumentale aramese inscripties (de Bar-Hadad-stèle, z.i. uit ca. 850 v. Chr.; de Haza'el-inscriptie uit 840-806 v. Chr.; en de Zakir-stèle, uit ca. 800 v. Chr.) stelt hij een datering voor tussen 875 en 825 v. Chr. De twee argumenten, die de basis vormen voor deze datering

zijn echter (nog) niet algemeen aanvaard. T.a.v. het lapidair-aramese schrift schrijft J. NAVEH in *The Development of the Aramic Script* (Jeruzalem 1970), op pag. 8: „De lettertekens van dit schrift zijn slechts weinig verder ontwikkeld dan die van de inscripties uit Byblos uit de 10e eeuw v. Chr. Er is geen wezenlijk verschil tussen het monumentale aramese schrift en dat van de phoenicische inscripties uit de 9e eeuw v. Chr., special dat van de Kilamuwa-inscriptie, dat van de archaïsche inscripties uit Cyprus, en de stèle uit Nora op Sardinië. Men schijnt dit lapidaire schrift het beste „phoenicisch-aramees" te kunnen noemen, in onderscheid met het hebreeuwse schrift, dat, in de Meša-stèle, reeds in de 9e eeuw een eigen ontwikkeling te zien geeft" (NAVEH kende overigens de inscriptie uit Ammān nog niet). NAVEH's visie hangt ook samen met het feit dat hij er niet van overtuigd is dat de Bar-Hadad van de door CROSS ter vergelijking aangevoerde stèle inderdaad te identificeren is met Ben-Hadad, zoon van Tāb-Rimmon, uit ca. 850 v. Chr.; hij denkt eerder aan Ben-Hadad, de zoon van Haza'el [1]). Dit verschil tussen twee epigrafische specialisten bewijst dat een exacte datering nog niet mogelijk is. M. i. moet de mogelijkheid open gelaten worden dat in het meer „provinciale" Ammon niet precies dezelfde tekenvormen gebruikt werden als in de aramese hoofdstad Damascus, terwijl ook het ontwikkelingstempo van het schrift enigermate verschild kan hebben. Daar ons de inhoud van de inscriptie geen houvast biedt voor een exacte datering, moeten we het houden bij „rond 800 v. Chr." (vgl. HORN p. 8 noot 14).

Afgaande op de foto, de copie, en de opmerkingen van CROSS, kunnen we de tekst van de inscriptie als volgt weergeven (niet gecursiveerde letters zijn niet geheel zeker of beschadigd; x duidt een weggebroken of niet te identificeren letter aan; een punt, evenals in de inscriptie zelf, fungeert als afscheiding tussen woorden):

1. ⌉*lkm.bnh.lk.mb't.sbbt*⌈
2. ⌋*.kkl.msbb.lk.mtymtn*⌊
3. ⌋*kḥd.*'kḥdx*kl.m*ᶜ*r*x⌊

---

1) Vgl. nu F. M. CROSS, 'The Stele dedicated to Melcarth by Ben-Hadad of Damascus', *BASOR* 205, 1972, 36-42. Hij leest en vertaalt de desbetreffende tekst (= *KAI* no. 201) nu als volgt: „De stèle, die Bir-Hadad, zoon van ᶜEzer, de Damascener, de zoon van de koning van Aram, opgesteld heeft voor zijn heer, Melqart, aan wie hij een gelofte deed en die zijn stem hoorde". Op grond hiervan komt hij tot de volgende lijst van koningen van Damascus: (1) Ben-Hadad I, z.v. Tāb-Rimmon, ca. 885-870 v. Chr.; (2) Ben-Hadad II (= Hadad-ᶜEzer), ca. 870-842 v. Chr.; (3) Ben-Hadad III (zoon van ᶜEzer; coregent?), ca. 845-842 v. Chr.; (4) Haza'el („zoon van niemand" = usurpator), 841-ca. 806 v. Chr.; (5) Ben-Hadad IV (Mar'ī; vgl. *Phoœnix* XV, 1, 224), ca. 806-? v. Chr.

4.]*wbkl.s*[xx]*yl*xx*ṣd*x[
5.]*l.tdltbdlt.bṭnkrh*[
6.]*h.tšt*ᶜ*.b*bn.'*lm*[
7.]*wš*[xxx(x)]w[
8.]*lm.lk.w*[

Een doorlopende, min of meer zekere vertaling van de tekst is (nog) niet te geven. Daarom volgt nu een weergave van de vertaling of interpretatie door de verschillende bewerkers voorgesteld. GARBINI onthoudt zich van een vertaling; hij is vooral geconcentreerd op de taalkundige aspecten en maakt opmerkingen over afzonderlijke woorden.

Vrijwel alle bewerkers vullen in de eerste regel aan tot [*m*]*lkm,* „Milkom", de nationale god der Ammonieten. Met ALBRIGHT en KUTSCHER lijkt het het beste aan tenemen dat Milkom hier sprekend wordt ingevoerd, b.v. door het citeren van de woorden waarmee hij de aangesproken persoon (de koning?) een bouwopdracht geeft: „[. . . tot mij sprak M]ilkom: „bouw voor je toegangen/entrees rondom . . .". CROSS neemt aan dat Milkom zelf hier door de hoofdpersoon wordt toegesproken, en dat *bnh* geen imperatief is, maar een infinitief, die een eerder gebruikte finite werkwoordsvorm voortzet: "[The temple, which I, So and So, built . . . for thee, Lord M]ilkom, building (also) for thee . . .". Dit lijkt minder waarschijnlijk. Dat de godheid in een bouwinscriptie wordt aangesproken is niet erg gebruikelijk; de lange voorzin veronderstelt bovendien een zeer brede inscriptie en lange regel, omdat de spatie boven regel 1 zo groot is, dat dit wel de oorspronkelijke beginregel moet zijn, en dit is evenmin erg waarschijnlijk. Theoretisch niet uit te sluiten is dat het eerste woord een persoonsnaam is, eindigend op -milkom.

HORN, die vertaalt "Milkom has built for you", en CROSS hebben er blijkbaar moeite mee *bnh* als imperatief op te vatten (misschien omdat het Oud-Aramees dan *bny* zou schrijven). Deze aarzeling is onnodig. Dat de inscriptie geschreven is in wat men wel het monumentale, lapidair-aramese schrift noemt, betekent niet dat de taal ook Aramees of een Aramees dialect moet zijn. Inderdaad laten de meeste bewerkers zich hierover niet expliciet uit. Slechts ALBRIGHT schrijft „het lijkt er op dat het literaire Ammonietisch veel dichter staat bij het Hebreeuwse proza uit de 9e eeuw v. Chr., dan het gelijktijdige Moabietisch". Deze conclusie op grond van deze paar verminkte regels lijkt ongegrond, zoals ook de interpretatie van de tekst door ALBRIGHT van veel fantasie en durf getuigt, maar niet kan overtuigen. De vraag wat voor taal Ammonietisch was (aannemende dat een koning van Ammon in de 8e eeuw v. Chr. dit als *schrijftaal* gebruikte; er zijn voor-

beelden van een verschil tussen schrijftaal en inheemse spreektaal in deze vroege periode in de noordwest-semietische wereld) is nog moeilijk te beantwoorden. GARBINI concludeert in zijn studie dat het in ieder geval westsemietisch was, en dan niet van de aramese branche. Hij onderstreept mogelijke relaties met het pre-islamietische, oude Noord-Arabisch (bekend als Thamoudisch, Safaietisch en Lihyanietisch), wat Ammonietisch eventueel een eigen, dialectische tussenpositie kan geven, tussen het noordwest- en zuid-semietisch in. Dit zou goed aansluiten bij de sociaal-geografische positie van Ammon aan de karavaanweg van zuid naar noord. Ook andere inscripties (Meša-stèle; Deir ᶜAlla-inscriptie volgens voorlopige mededelingen) bevatten indicaties dat de linguistische situatie in het Overjordaanse enigszins gecompliceerd was: isoglossen en verwantschap met omringende taalgebieden, maar ook eigen dialectische eigenaardigheden.

De regels 2 en 3 leveren vele problemen op. Deze meeste zin geeft de lezing van CROSS, door KUTSCHER in hoofdzaak overgenomen, die in 2 aan het eind leest *mt ymtm* (dus twee woorden, al ontbreekt de woordddeler) en in 3 *kḥd 'kḥd?w*, wat moet betekenen: „zij zullen zeker sterven" en „ik zal stellig uitroeien" (een van de betekenissen die *kḥd* in de *piᶜel* in het Hebreeuws heeft). Zo opgevat kan men de regels weer op twee manieren interpreteren. CROSS denkt aan een dreiging jegens degenen die „de allerheiligste ruimten rondom de nis van de godheid" door betreding schenden. Zijn cultisch-religieuze interpretatie blijkt uit zijn verstaan van het begin van 2: „according to all (restricted precincts?) around thee", waarbij het laatste woord op de godheid slaat. Het (door hem zo gelezen) *s[b]btylḥn* kan dan volgens hem of betekenen "the precincts of Yilḥan" (het laatste woord een godennaam) of gesplitst worden in *sbbty lḥn*, "the precincts of the hierophant" (*lḥn* een ook uit de Elephantine papyri bekende cultisch functionaris).

KUTSCHER ziet in het geheel niet zozeer een dreiging tegen sacrilegium maar een dreiging (jegens vijanden), vervat in een godswoord dat een bemoediging van en belofte aan de koning, die de bouwopdracht ontvangt, inhoudt. Hij vertaalt: „(2)... evenals ieder die je (vijandig) omsingelt, zullen zij zeker sterven ..... (object ontbreekt) zal ik hem stellig uitroeien. Ieder die opstookt" (*mᶜr* met CROSS opgevat als part.hi. van *ᶜwr*; HORN leest *mᶜrb*, „westen"). Voortbouwend op deze interpretatie vertaalt en leest hij in regel 4: *wbkl s[bbt] yln bṣdq*, „[in de vesting] en in de gehele omtrek zal in gerechtigheid overnachten (wonen)". De lezing *yln bṣdq* is echter onzeker; CROSS leest aan het einde *ṣdh*. Dat de inscriptie de tekst van een orakel of profetie zou bevatten is mogelijk. Ook de zg. Zakir-stèle bevat een profetie (vgl. laatstelijk J. F. ROSS, in *Harvard Theological Review* 63,

1970, 433vv.; en J. C. GREENFIELD, ᶜThe Zakir Inscription and the Danklied², in: *Proceedings of the Fifth World Congress of Jewish Studies,* I, Jerusalem, 1971, 174-191).

Regel 5, waarin men tweemaal het woord *dlt,* „deur", herkent, alsmede *bṭn,* „buik, binnenste" (maar ook een verschijnsel aan een kapiteel, vgl. 1 Kon. 7: 20), is moeilijk verstaanbaar. Sommigen denken aan een nadere architectonische omschrijving. CROSS: "... door by door. The bowl of its laver" (hij verbindt *krh* met het Hebreeuwse *kwr,kyr,* "basin". etc.). KUTSCHER vat het eerste *tdlt* op als *dlt* voorafgegaan door de nota accusativi en het lidwoord: *'/yt + hdlt,* verwijzend naar een soortgelijke contractie in de brieven van Bar Kosba: *tšbt* voor *'t hšbt,* „de Sabbath" (acc.). Al met al blijft het gissen naar de zin van deze beschadigde regel. HORN vertaalt het slot: "door, at the inner door he dug".

Ook t.a.v. r. 6 gaan de meningen uiteen. HORN vertaalt: "... fear was among the men of the portico", *'lm* opvattend als het Hebreeuwse *ᵓūlām,* „voorhal" van een tempel. KUTSCHER gebruikt ook het verbum *šṭᶜ*, „vrezen" (uit Hebr. en andere westsemietische talen bekend) en vertaalt met enige durf: „[waar]om ([*lm*]*h*) vreest ge, ge zijt toch immers een zoon der goden"; dit betekent zijns inziens: „ge zijt de lieveling der goden en het voorwerp van hun bescherming". Hij verwijst voor een vergelijkbare oproep tot vertrouwen naar Jes. 41: 10, waar ook het werkwoord *šṭᶜ* wordt gebruikt, en naar de Azitawadda-inscriptie, II, 4 (*KAI* no. 26), waar hetzelfde werkwoord voorkomt.

CROSS gaat andere wegen, en werkt met de wortel *šᶜy*, „gift", en vertaalt: "[incen]se (?[*lbn*]*h*); let it be offered in the midst (*bᵉbēn*) of the Porch" (als HORN). Het slot van de tekst is hopeloos.

GARBINI waagt geen vertaling, maar maakt opmerkingen over diverse woorden, waarbij hij de mogelijkheid van geheel andere interpretaties openlaat (b.v. einde r. 3, *mᶜrb*, te identificeren met het zuidarabische woord dat „vierkante rots" betekent?).

ALBRIGHT, zoals gezegd, is gedurfd in zijn lezingen en interpretaties, die we hier niet analyseren kunnen. Om een indruk te geven van het verschil in interpretatie volgt hier een weergave van zijn vertaling: „(1) ... [en Milk]om sprak tot mij: „bouw voor jezelf toegangsposten rondom [je land? ...] (2) ... overeenkomstig al je buitenlandse relaties, van „De Twee Slenken" [totaan ...] (3) [Er moet een algemene mobilisatie zijn], het leger zal zich verzamelen(?) als één man, allen tesamen, in slagorde (hij leest het slot van r. 3: [*b*]*kl mᶜrk*ⁱ[*t*]) ... (4) ... en in alle gelederen; het moet je op een bord van terebinthenhout schrijven (neemt een denominatief verbum *dallet,* „op een *dèlèt* schrijven", aan, en vat *bṭn* of als het Akk./

Aram. *buṭnā*, „pistachio, terebinth") — nodig het leger tot een feest . . . (6) . . . je moet vertrouwen in de Zoon der Goden . . .".

Dit misschien wat technische overzicht van de eerste pogingen tot interpretatie van deze unieke tekst, toont ons de ontcijferaars in volle actie, bezig met een belangrijk nieuw document. Het laat zien dat allerlei factoren meespelen bij het tot stand komen van de uiteindelijke „vertaling"; lumineuze invallen, associatievermogen, meer of minder vertrouwen in de kwaliteiten van de foto van de steen en de copie, een kleinere of grotere mate van grammaticale scrupulositeit, een wellicht niet geheel te beredeneren keuze in de kwestie van mogelijke linguistische verwantschap, en een op één of meer woorden en zegswijzen berustende visie op de tekst als geheel, die dan meebrengt dat men poogt de rest van de tekst op overeenkomstige wijze te interpreteren. Het is wellicht deze aanvankelijke, soms enigszins intuïtieve, totaalvisie (ALBRIGHT: een militaire operatie, in de vorm van een goddelijke opdracht; KUTSCHER: een profetie of orakel van goddelijke bijstand in de strijd, met wraak over de vijanden; CROSS: een architectonisch-cultische „Sitz im Leben") die de meeste invloed heeft op de verklaring der afzonderlijke woorden en regels. Daarom is het eis deze aanvankelijke visie steeds aan kritiek te onderwerpen, en alternatieve interpretaties in al hun consequenties te doordenken. Naast filologische acribie, kennis van het contemporaine materiaal en een daarmee gepaard gaand associatievermogen, blijkt telkens weer een volstrekt betrouwbare copie, berustend collaties door verschillende ogen, een onmisbare basis te zijn voor iedere bewerking. Zo'n copie, samen met een zorgvuldige graphische analyse van de afzonderlijke tekens, biedt de mogelijkheid vast te stellen welke lezingen bij voorbaat uitgesloten of zeker zijn, en welke mogelijkheden bij beschadigde tekens aanvaardbaar zijn. Om in dit geval verder te komen, moeten we meer Ammonietische teksten kennen; maar ook dan zal de verminkte staat van de inscriptie een volledig verstaan wel niet toelaten.

Nijmegen K. R. VEENHOF

DE JOB-TARGUM UIT QUMRÂN GEPUBLICEERD

In 1961 heeft de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen met steun van Z.W.O. de rechten verworven tot bestudering en publicatie van de in grot XI van Qumrân gevonden Targum van Job. Het ging hierbij om een aaneengesloten stuk van een rol, 109 cm lang, gemiddeld ca. 6 cm breed, en voorts 27 fragmenten, meestal ovaal van vorm, 6 bij 4-6 cm metend.

De tekst biedt de aramese vertaling van brokstukken behorend tot Job 17: 14 - 42: 11 (de aaneengesloten rol beslaat 37: 10 - 42: 11). Voor een verdere beschrijving kunnen we de lezer verwijzen naar *Phœnix* 9, 1963, p. 35v., met als fig. 8 een foto van een stuk van de rol (Job 42: 9-11), die een beeld geeft van de gehavende staat en het fraaie schrift.

Eind 1971, tien jaar na de verwerving van de rechten tot uitgave, is dit zeer belangrijke handschrift gepubliceerd: *Le Targum de Job de la grotte XI de Qumrân,* édité et traduit par J. P. M. VAN DER PLOEG, O.P. et A. S. VAN DER WOUDE, avec collaboration de B. JONGELING (Leiden, Brill, 1971, 4to, geb., viii + 132 pag. (1-100 tekst; 101-132 eenzijdig bedrukte lichtdrukplaten); prijs fl. 120.—). Het is een zeer fraaie uitgave, gedrukt in een duidelijke hebreeuwse letter en met zeer goede foto's van de oorspronkelijke tekst (mede verantwoordelijk voor de niet geringe prijs van dit standaardwerk). Drukfouten zijn, ook in het hebreeuwse zetsel, een grote zeldzaamheid (pag. 5, 1e regel, lees: *ḫaṣānu*; pag. 65, commentaar ad vs.14, lees: *bmmtyn*). Pag. 1-9 bevatten een algemene inleiding; pag. 12-87 de eigenlijke teksteditie; pag. 89-98 een register van woorden, vervaardigd door Dra. L. W. VAN REIJENDAM-BEEK en Dr. B. JONGELING. De teksteditie biedt steeds op de linker pagina de aramese tekst, naar het handschrift (kolom- en regelindeling), met daarin de aanduidingen van de versindeling in de hebreeuwse bijbel; rechts staat de franse vertaling (ontbrekende gedeelten tussen rechte haken; aanvullingen op grond van de massoretische tekst cursief). Verklarende noten vindt men onderaan beide pagina's. Hier leest men suggesties betreffende de lezing van afgebroken of beschadigde woorden, grammaticale analyses van vormen, lexicale definities van zeldzame of onzekere woorden; vergelijkingen met de hebreeuwse massoretische tekst en de andere oude versiones (LXX, Targum 2, Peshitta) en beknopte literatuurverwijzingen. Hier ziet men hoe de auteurs geworsteld hebben met moeilijke passages en onbekende woorden. Alternatieve mogelijkheden van interpretatie worden vermeld en ook de franse vertaling geeft deze in een aantal gevallen naast elkaar.

Het is duidelijk dat de auteurs in de eerste plaats een teksteditie hebben willen geven. Uiteraard was dit niet mogelijk zonder een zekere hoeveelheid filologische noten, die de gekozen lezing en geboden vertaling motiveren en problemen, die niet overtuigend opgelost konden worden, aangeven. Zij hebben zich echter onthouden van het geven van een gedetailleerd commentaar, wat zonder twijfel de publicatie vertraagd en de prijs aanmerkelijk verhoogd zou hebben. Ook de vorm van de index sluit hierbij aan, hoewel men zich kan afvragen of het niet practisch was geweest bij de in de index vermelde woorden de gekozen vertaling te vermelden, en naast de vermelding

van de regel in het handschrift ook het bijbelvers op te geven waarmee dit correspondeert. Dit laatste zou een gemak zijn geweest voor degenen die werken op de palestijnse targumim en het gemis van een goede concordantie pijnlijk voelen.

De inleiding geeft allereerst een gedetailleerde beschrijving van het manuscript; in zijn oorspronkelijke toestand moet het ca. 7 meter lang geweest zijn, met een hoogte van 12 à 13 cm, bestemd voor ca. 17 regels per kolom. Helaas is slechts ca. 15% van dit tekstmateriaal bewaard. Het zuiver palaeografisch dateren van het handschrift blijkt een moeilijke zaak; de meeste feiten wijzen naar een datum in de eerste eeuw van onze jaartelling, tegen het einde van de „heriodiaanse periode". Dit klopt met het feit dat de secte van Qumrân, die in 70 A.D. verstrooid werd, dit document wel vóór die datum in veiligheid gebracht zal hebben.

Deze datering van het *manuscript* is uiteraard slechts een *terminus ante quem* voor de datering van de tekst zelf, d.w.z. van de geschreven tekst van de targum, want het is niet onwaarschijnlijk dat men met een fase van mondelinge, synagogale traditie moet rekenen, die vooraf gaat aan het uiteindelijke opschrijven van de tekst. Een datering wordt vooral gezocht door een vergelijking met de aramese gedeelten van Daniel en Ezra enerzijds en met het eveneens uit Qumrân stammende *Genesis Apocryphon* anderzijds. De auteurs stellen vast dat de schrijftaal van de targum dichter staat bij het Aramees van Daniel, dan die van het Genesis Apocryphon; ze letten daarbij o.a. op het gebruik van de *nota relationis* (*di* of *d*^{e}), op het voorkomen van een *haf*^{c}*el* of *af*^{c}*el*, en op de vorm van een aantal voegwoorden, bijwoorden en het aanwijzend voornaamwoord, alsmede op de assimilatie van de *nun* en de wijze waarop het lijdend voorwerp wordt ingeleid. De voorlopige conclusie luidt: „het Aramees van onze targum vertoont enige afwijkingen t.o.v. het klassieke Aramees („Rijksaramees"), die het tussen het Aramees van Daniel en dat van het Genesis Apocryphon in plaatsen. Zou het thuis horen in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr.?" Het bereiken van een stellige conclusie wordt hierbij bemoeilijkt door verschillende oorzaken. Ten eerste zijn er vrijwel geen teksten uit de desbetreffende periode voor vergelijking beschikbaar. Dit zal hopelijk veranderen als de zg. „Samaria papyri" (vgl. *Phœnix* 10, 1964, 137v.) uitgegeven zijn; ze dateren uit de 2e helft van de 4e eeuw v. Chr. Een handicap is ook dat er nog steeds geen *communis opinio* is over de datering van de aramese stukken uit Ezra en Daniel. Ook al zou het laatstgenoemde boek zijn definitieve vorm rond 170 v. Chr. hebben ontvangen, dan betekent dat nog niet dat ook het aramese gedeelte ervan uit die periode stamt. Taalkundig gezien biedt dit Aramees nog vele onopgeloste vragen; vgl. de recente uiteenzettingen van

K. A. KITCHEN, 'The Aramaic of Daniel', in *Notes on some problems in the book of Daniel* (London 1965) en van E. Y. KUTSCHER, 'Aramaic' in TH. A. SEBEOK (ed.), *Current Trends in Linguistics,* vol. VI (Den Haag 1970), p. 347-412, spec. 399vv.

De auteurs wijzen op het geringe aantal leenwoorden in de targum (*zûz*, „halve" (sikkel), „geldstuk" is in de targum m.i. geen leenwoord meer; het oorspronkelijk babylonische woord was in het oudere Rijksaramees reeds geheel ingeburgerd, vgl. B. Porten, *Archives from Elephantine,* 1968, 66v). Vermeldenswaard is het voorkomen van *dḥšt*, „woestijn", ook bekend uit het Perzisch en Sogdisch. Ze contrasteren deze stand van zaken met de vele leenwoorden in de aramese stukken van Daniel, waaruit men wellicht hun mesopotamische origine zou kunnen afleiden (vgl. nu over de leenwoorden KITCHEN en KUTSCHER, boven geciteerd). De targum van Job daarentegen is, ook gezien zijn herkomst, van westerse origine, geschreven in het west-aramese taaleigen. Toch ligt ook hier de situatie niet zo eenvoudig. De verbale vorm *tbw'*, „zij (pl.fem.) keren terug", geschreven met een slot-*aleph*, heeft veel parallellen in het Bijbels Aramees, en KUTSCHER(*op. cit.* 402v.) houdt dit voor een oost-aramese trek, blijkbaar oorspronkelijk ook in het west-aramese dialect doorgedrongen, maar later verdwenen. KUTSCHER noemt in dit verband ook, als een mogelijk oost-aramese eigenaardigheid, het feit dat in de targum van Job, volgens de voorlopige mededelingen van VAN DER WOUDE (vgl. nu p. 4 van de „Introduction"), de *status absolutus* en de status *emphaticus* zonder verschil in betekenis zou gebruiken. Een desbetreffend onderzoek door Drs. J. R. T. M. PETERS te Nijmegen heeft echter uitgewezen dat deze beide *status* nog „wel degelijk in hun oorspronkelijke functie worden gebruikt, terwijl van een vervaging van het verschil hier nog niet of nauwelijks sprake is". Hieruit blijkt wel dat de tekst van de targum, nu voor verdere studie toegankelijk gemaakt, ook taalkundigen veel te bieden heeft, en zal bijdragen tot een groeiende interesse voor taalkundige aramese vraagstukken (ook voor vragen van orthographie en het gebruik van *matres lectionis*).

Hierbij behoort natuurlijk ook de vraag in hoeverre de taal van targum nieuw licht werpt op de vraag naar de aramese spreektaal ten tijde van Jezus' leven. Een van de conclusies van de inleiding (p. 8) is dat „de taal die Jezus sprak in belangrijke mate („sensiblement") gelijk moet zijn geweest aan die van de targum (en van het *Genesis Aprocryphon)".* Het is zonder meer duidelijk dat deze teksten chronologisch zeer dicht bij de tijd van Jezus staan, en vele overeenkomsten zullen vertonen met toen gangbare aramese omgangstaal. Maar men dient evenzeer te onderstrepen dat het hier om *literaire* creaties gaat, traditioneel van taal en zegging; er kan nog

een behoorlijk verschil hebben bestaan tussen deze taal en de omgangstaal der discipelen, nog afgezien van het feit dat zij wellicht een Galilees dialect spraken. Hoe groot zo'n verschil kan zijn blijkt uit een vergelijking tussen de taal van de aramese papyri uit Elefantine (officiële brieven en acten) en de taal van de gelijktijdige, uit dezelfde streek stammende, aramese brieven uit Hermopolis, geschreven in dagelijkse omgangstaal (vgl. KUTSCHER, op. cit., 368v.).

De targum van Job uit Qumrân is echt een vertaling van de oorspronkelijke hebreeuwse tekst. De uitvoerige parafrases en haggadische uitwijdingen, bekend uit latere targumim, ontbreken. De Vorlage is in wezen gelijk geweest aan de massoretische tekst, al zijn er afwijkingen: enkele extra verzen en kleine omissies; grote verschillen, zoals die tussen de tekst van de massoreten en de Septuaginta, vindt men niet. Alleen de epiloog vertoont enkele belangrijke afwijkingen: waarschijnlijk ontbraken Job 42: 12-17; andere verzen zijn vervangen; er is een zekere overeenkomst met de Septuaginta. In het algemeen volgt de vertaler de hebreeuwse tekst trouw, maar niet slaafs; „hij neemt de vrijheid die licht te wijzigen, opdat de lezer des te beter begrijpt wat de vertaler meende te begrijpen". Hij maakt de lectuur plezierig door toevoeging van woorden, die niets aan de zin veranderen. Ook rationaliseert hij soms, als hij wil voorkomen dat de tekst te letterlijk wordt verstaan. In Job 38: 7 „zingen" de morgensterren niet, maar „schitteren" zij, terwijl de „zonen Gods" „engelen Gods" worden; vgl. andere, minder frappante voorbeelden op p. 8.

De moeilijke poëtische taal, waarin Job geschreven is, de ingewikkelde beeldspraak, en het feit dat de tekst zwaar beschadigd is, hebben de taak van de auteurs niet eenvoudig gemaakt. Zij hebben soms moeten zoeken naar mogelijke oplossingen en combinaties, en kiezen uit alternatieven. Het spreekt vanzelf dat na de publicatie van deze *editio princeps* van allerlei kant voorstellen zullen komen tot afwijkende interpretaties en vertalingen. Het volgen van deze wetenschappelijke discussie belooft een boeiende bezigheid te worden, waarin de auteurs, die de basis ervoor legden, stellig ook zullen ingrijpen met hun ideeën, die zeker niet alle aan het papier van deze editie zijn toevertrouwd. De sterk toegenomen interesse voor de targumim zal hierdoor een nieuwe impuls krijgen, na reeds door de publicatie van het *Genesis Apocryphon* uit Qumrân en de ontdekking van een volledig manuscript van de *Palestijnse Pentateuchtargum* (het ms. *Neofiti 1*; de delen Genesis en Exodus zijn thans door A. DIEZ MACHO gepubliceerd) gewekt te zijn. Nieuwe edities van reeds lang bekende targumim (Onqelos, Pseudo-Jonathan en Fragmententargum) zijn vrijwel voltooid of in voorbereiding, en bieden een soliede basis voor de zich sterk ontwikkelde targum-comparis-

tiek, die de ontwikkeling van de oude, joodse exegetische en homiletische tradities nagaat, en zowel voor de oud-testamenticus als voor de nieuw-testamenticus (joodse exegetische elementen in het N.T.; synoptisch probleem) van groot belang is.

Dat de targum Job uit Qumrân stamt, kan aanleiding geven tot de vraag of er een speciale relatie was tussen de Essenen en deze Job-vertaling. E. W. TUINSTRA heeft in een in dec. 1970 te Groningen verdedigde dissertatie, *Hermeneutische aspecten van de targum van Job uit Grot XI van Qumrân*, getracht een dergelijke relatie te leggen, door de these te verdedigen dat de centrale figuur uit de secte van Qumrân, „de leraar der gerechtigheid", model heeft gestaan voor de Jobfiguur uit de targum (vgl. spec. p. 68). Zijn argumenten hebben blijkbaar de auteurs van *Le Targum de Job* niet kunnen overtuigen. Op p. 7 merken zij op dat in de bewaarde gedeelten van de targum niets heterodox is aan te treffen, dat zou teruggaan op de Esseense leerstellingen, noch ook iets wat een qumrânse origine zou bewijzen. Dat in 35: 10 sprake is van „psalmen gegeven(?) aan onze aanplanting gedurende/voor de nacht" kan men verbinden met enerzijds de *Hodayot* uit Qumrân en anderzijds het feit dat de secte van Qumrân zichzelf een „aanplanting" noemt (*mṭ^ct*). Maar, zo merken zij op, de vergelijking tussen gelovigen en een aanplanting is reeds in het O.T. te vinden.

Nijmegen K. R. VEENHOF

TELL SELENKAḤIYE IN N.W.-SYRIË *)

Evenals tevoren in Z.O. Turkije (zie *Phœnix* XVI, 1970, 381vv.) heeft de nederlandse archeoloog Dr. M. N. VAN LOON nu in N.W. Syrië een opgraving ondernomen in een gebied waar over enkele jaren een stuwdam (bij Ṭabqa) gereed zal komen. Ongeveer 80 km ten oosten van Aleppo begint de Eufraat zijn grote bocht oostwaarts. Op dat punt, hemelsbreed ca. 200 km van de Middellandse Zee verwijderd, heeft de rivier in de buitenbocht van zijn in het kalksteenplateau uitgeslepen stroombed een aanzetting van klei en kiezel gedeponeerd, die boven het omringende weiland uitsteekt.

Als gevolg van een uitnodiging van de Syrische regering verrichtte Dr. VAN LOON in 1964 een survey in deze streek, in 1965 gevolgd door een opgravingscampagne op Tell Mureybiṭ, dat in de binnenbocht van de Eufraat is gelegen. Deze opgraving leverde uiterst belangrijke resultaten op voor

*) Voor het welwillend ter beschikking stellen van de benodigde gegevens ben ik Dr. M. N. VAN LOON dankbaar. De Heer F. GIJBELS van het I.P.P. verzorgde de fotografie.

onze kennis van het vroege neolithicum, wanneer plant en dier gedomesticeerd gaan worden [1]).

In het kader van de archeologische „bergingswerkzaamheden" voordat de streek onder water komt te staan was Dr. VAN LOON's volgende doel een ruïneheuvel op de hoge aanzetting van de rivier. Deze heuvel, genaamd Tell Selenkaḥiye („Nergens goed voor"), meet 600 × 250 × 5 m. Voor het eerst in 1967 besteedde Dr. VAN LOON drie maanden aan het opgraven van Selenkaḥiye, toen gefinancierd door de National Science Foundation [2]). Gedurende het afgelopen voorjaar heeft hij ter plaatse wederom een campagne geleid, ditmaal onder auspicieën van de Universiteit van Amsterdam (Archeologisch Historisch Instituut, en Instituut voor Prae- en Protohistorie) en met steun van Z.W.O.

Van april tot juni 1972 werkten ongeveer veertig locale arbeiders onder toezicht van zes tot zeven studenten [3]), die zo hun voor de studie vereiste veldwerkervaring konden opdoen, aan het ontgraven van meer dan 1600 m².

Het in 1967 in Y-V 25 (zie fig. 56) vrijgelegde komplex van stenen funderingsmuren bleek deel uit te maken van een door straten doorsneden dorpswijk. Het straatplaveisel was met kleine kiezels versterkt (zie fig. 57, rechts) en er werden verschillende plaveisels onder elkaar aangetroffen, in grotendeels dezelfde richting georiënteerd. De straten (de twee voornaamste liepen N.O.-Z.W. en O.W.) scheidden percelen, die vaak bestonden uit een woongedeelte met een erf. Het laatste was omgeven door op stenen gebouwde kleitichelmuren waarin men zich wellicht, naar analogie met de plaatselijke bouw van tegenwoordig, een eenvoudige houten poort moet voorstellen [4]). Zo'n erf of binnenplaats was blijkens de vondst van ovens — soms twee naast elkaar — het toneel van huishoudelijke activiteit, en diende 's nachts als veilige plaats voor het vee.

In de kamers der huizen werden haarden of brandplaatsen aangetroffen, soms oventjes; naast deze laatste dikwijls gepleisterde kuilen, die als bewaarplaats voor graan e.d. gebruikt werden.

De vondst van basalten maalstenen en graankorrels geeft enig inzicht in

---

1) Zie *JNES* 27, 1968, 265-282 en 282-290. Over de paleobotanische aspecten: Dr. W. VAN ZEIST, *JNES*, 29 1970, 167-176. De prehistoricus J. CAUVIN van het franse C.N.R.S. zet de opgravingen thans voort.

2) Zie *Annales Archéologiques Arabes Syriennes* (afk. *AAAS*) 18, 1968, 21-36 voor een voorlopig rapport.

3) Ook de vertegenwoordiger van de syrische oudheidkundige dienst nam een graafput voor zijn rekening. De studenten waren afkomstig van de universiteiten van Amsterdam, Leiden, Utrecht en Groningen.

4) In een belangrijke muur werd een poortsysteem aangetroffen met een grote drempelsteen, en stenen met een holte voor de deurpinnen.

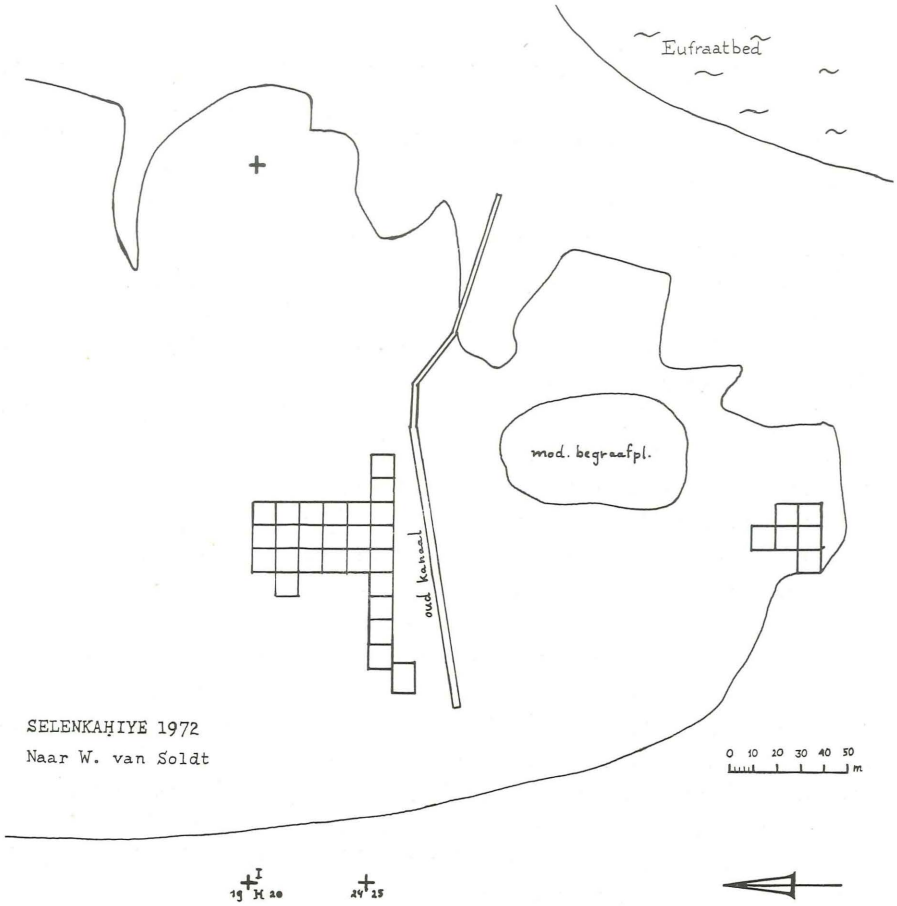

Fig. 56. Het zuidelijke deel van *tell Selenkaḥiye*. Het opgegraven huizenareaal ligt in de vakken ten noorden van de oude kanaalgeul.

het dieet van de bevolking van de nederzetting. Dr. W. VAN ZEIST (Universiteit van Groningen) was dit seizoen, evenals in 1967, aanwezig om de botanische resten te onderzoeken; het ziet er niet naar uit dat zijn voorlopige conclusies [5]) door de recente vondsten wezenlijk zullen worden aangetast: tweerijige gerst (*hordeum distichum*) en in mindere mate emmertarwe en linzen dienden tot voedsel, terwijl andere planten, zoals tamarisk en populier, als brandstof en bouwmateriaal werden gebruikt. Voor handel en voedsel werden schapen en geiten gehouden, zoals P. DUCOS reeds in

5) Zie *AAAS* 18, 1968, 35-36.

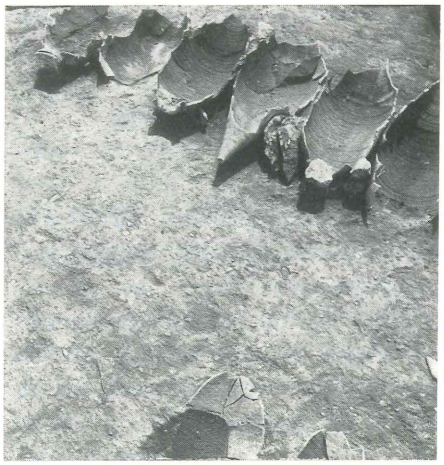

Fig. 57. Rechts: straat; bovenaan de foto een kruising met een andere straat. Op de achtergrond de Eufraat. Links: hellennistische kruiken *in situ*.

1967 concludeerde [6]): ca. 80% van de gevonden botten was afkomstig van schapen en geiten, de laatste in de minderheid. Beenderen van herten, gazellen en equiden (die als lastdier gebruikt werden) en weinig runderen werden ook aangetroffen [7]).

Tijdens de graafwerkzaamheden werden in totaal 33 begravingen aangetroffen. Een groot gedeelte hiervan bestond uit gestrekte bijzettingen die van tamelijk recente datum zijn; bij de mond van één der geraamtes werd een munt van Hadrianus aangetroffen. De vondst van hellenistische kruiken (zie fig. 57, links) dicht onder de oppervlakte geeft ook aan, dat Selenkaḥiye ook lang na de eerste bewoning nog menselijke activiteiten kende. Begravingen die duidelijk samenhangen met de bewoningsfase van de tell waren vaak sleutelgatvormig of rond, terwijl het geraamte dan gekromd op de zijde lag [8]).

In het door de late graven nogal verstoorde huizenwijk-gedeelte van de *tell* is de maagdelijke bodem nog niet blootgelegd.

In de wand van een schachtgraf in V 24 echter (opgegraven in 1967) is duidelijk waarneembaar dat de cultuurresten daar niet dieper gaan dan ca. 2 m onder de oppervlakte. In aanmerking nemende dat een diepte van ca. 1.20 m onder de oppervlakte reeds is bereikt, dat het terrein ter plaatse

6) Zie *AAAS* 18, 1968, 33-34. Dr. DUCOS' toenmalige conclusies werden door de nieuwe vondsten niet substantieel veranderd (maar zie noot 7).

7) Naar een recent bericht van Dr. DUCOS moet de veronderstelling die hij in 1968 omtrent een paard — *Equus caballus* — maakte worden ingetrokken.

8) Bij deze bijzettingen was geen duidelijke oriëtering op de windstreken waar te nemen.

geen noemenswaardige accidentering vertoont, en dat voorts in het genoemde profiel geen sporen van een hiaat zijn te ontdekken, kan men voorlopig concluderen dat de nog op te graven resten ons niet verder dan ca. 2-3 generaties terug zullen voeren van de tot nu toe vroegste opgegraven laag.

Ten Z.O. van het opgegraven huizencomplex werd in 1967 een stadsmuur aangetroffen waarvan men overigens ook elders op de tell aan de hand van een lichte verhoging in het terrein sporen kan waarnemen. Gedurende het afgelopen seizoen is het doortrekken van een profielwand van het huizencomplex naar de stadsmuur bijna gereedgekomen. D.m.v. het zo verkregen profiel zal de stadsmuur aan de fasen van de huizenbouw kunnen worden gerelateerd. Wederzijdse relaties tussen de twee arealen moeten dan de datering van beide vereenvoudigen. Het aardewerkonderzoek, dat bij de datering natuurlijk een grote rol speelt, is dit jaar onder leiding van de Leidse ceramicus J. H. KALSBEEK (die het materiaal ter plaatse bestudeerde) opgebouwd met als uitgangspunt door hem geïsoleerde vervaardigingskenmerken. Met behulp van een computer hoopt men nu tot een — voor deze streek nog niet bestaande — nauwkeurige aardewerksekwentie te komen. Voorlopig kan men aannemen dat weinig opgegraven aardewerk in Selenkaḥiye van vóór de 24e eeuw v. Chr. dateert.

ALBRIGHT (in: R. W. EHRICH (ed.), *Chronologies in Old World Archeology* (1965), p. 52) heeft ooit de term "Chaliciform culture" gelanceerd in de context van die moeilijke periode in de palestijnse archeologie die Miss KENYON "EBMB transitional" (zie: *Amorites and Canaanites* p. 8-9), en WRIGHT c.s. "EB IV + MB I" noemt (zie: *JAOS* 91. 1971), kortweg de overgangseeuwen van het derde naar het tweede millennium v. Chr. in Palestina. Zonder in te willen gaan op de problemen (zie: W. G. WRIGHT in *JAOS* 91, 1971, p. 276-293, vooral p. 286-290; voorts W. G. DEVER, 'The MB I period in Syria and Palestine', in: *Near Eastern Archaeology in the 20th century. Essays in honor of N. Glueck*, J. A. SANDERS ed., N.Y 1970) die nog aan de interpretatie van het vondstmateriaal kleven, kan wel vermeld worden dat juist "chalices", en bekers, in grote getale in Selenkaḥiye gevonden zijn. Hama J 7-1 (vgl. E. FUGMANN, *Hama, l'Architecture des Périodes préhellenistiques,* Kopenhagen 1958, p. 49-85, vooral fasen J 7-2), Amuq J (R. BRAIDWOOD, *Excavations in the plain of Antioch I*, Chicago 1960, fig. 338), Til Barsip's Hypogeum (F. THUREAU-DANGIN, *Til Barsip*, Paris 1936, fig. 30 en pl. XX 3-12), en andere vindplaatsen, geven uitstekende parallellen.

Het betreft hier tamelijk dunwandig aardewerk van oranje-beigeachtige klei die met zand, gemalen kalksteen of niet met bijgevoegd maar met reeds in de grondstof aanwezige onzuiverheden gemagerd is. De bekers staan op

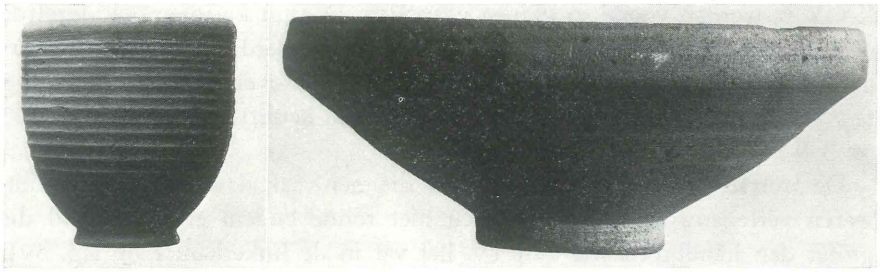

Fig. 58. Links: typische beker; hoogte 8,4 cm. Rechts: schaal: diameter bij de rand 14,6 cm.

een „ringvoet" en de bovenste helft is vaak geribbeld (fig. 58, links). Bekers zonder voet, met een U-vorm maar met platte bodem schijnen vroeger gedateerd te moeten worden (zie *AAAS* XVIII, 1968, 27; vgl. Hama J 8-7).

Samen met de bekers werden veel schaaltjes gevonden met verticale rand op een wijd uitlopend lichaam (fig. 58, rechts). Vaak vertoont de verticale rand een geribbeld karakter.

Potten, geheel identiek met Til Barsip pl. XXII 13 en 14, XXIII 3,

Fig. 59. Gedeelte van een huis. De linker bovenhoek van de foto maakt duidelijk dat de resten zich vlak onder de oppervlakte van de *tell* bevinden.

XXIV 6, werden vooral in graven gevonden. Daaruit kwamen ook dezelfde vormen met beschildering (slechts weinig beschilderd aardewerk is elders in Selenkaḥiye gevonden). Deze vormen komen overeen met Hama J 3 (*op cit.*, fig. 93 nr. 3 H 62) en wat de tuitkan betreft, J 1 (*ibid.*, fig. 103 nr. 3 B 835).

De grotere, grovere soorten vaatwerk, die men vaak als kookwaar aanduidt, waren vertegenwoordigd door vaten met ronde bodem en een mond die groter dan handbreed was (zie bv. het vat in de linkerkamer op fig. 59). In de ook dit jaar aangetroffen schachtgraven met „zijkamer" (zie fig. 60)

Fig. 60. Zijkamer van een schachtgraf met geraamte en bijgaven.

werd vaatwerk gevonden waarvan het vooralsnog moeilijk is een nauwe band aan te wijzen met het gebruiksaardewerk; daarom zijn deze graven — nog niet duidelijk stratigrafisch geplaatst — weinig bruikbaar voor een datering [9]). Lange bronzen spelden met gebogen knop en zg. „toggle pins" helpen echter bij het bepalen van een datum omstreeks het einde van het 3e millennium. Deze spelden hielden kleding op zijn plaats, waarvan vezels nog in afdruk in de grond zichtbaar waren.

Op het zuidelijkste hoge punt van de *tell* bevinden zich de resten van een groot gebouw, dat wellicht een openbaar karakter droeg. Heel duidelijk

9) Als wij mogen afgaan op parallellen met gebruiksaardewerk uit Hama, dan zijn kommen en potten met ronde bodem vroeger te dateren dan die met ringvoet. Het gebleken verschil tussen graf- en gebruiksaardewerk in Selenkaḥiye stemt evenwel tot voorzichtigheid.

waren hiervan reeds in 1967 aan de hand van pleisterlijnen in een profiel drie fasen te onderscheiden. Nadat Dr. VAN LOON in 1967 zelf de derde en tweede fase had blootgelegd en in het noordelijk huisgedeelte ook de vroegere, is de aandacht dit jaar geconcentreerd geweest op de eerste fase van de drie zuidelijkste ruimten.

Onder de stenen funderingsmuur (rechts op fig. 61), die waarschijnlijk tegelijk stadsmuur en buitenmuur van het huis was, werd een muur van kleitichels aangetroffen, die bijna dezelfde oriëntering had. In de west-

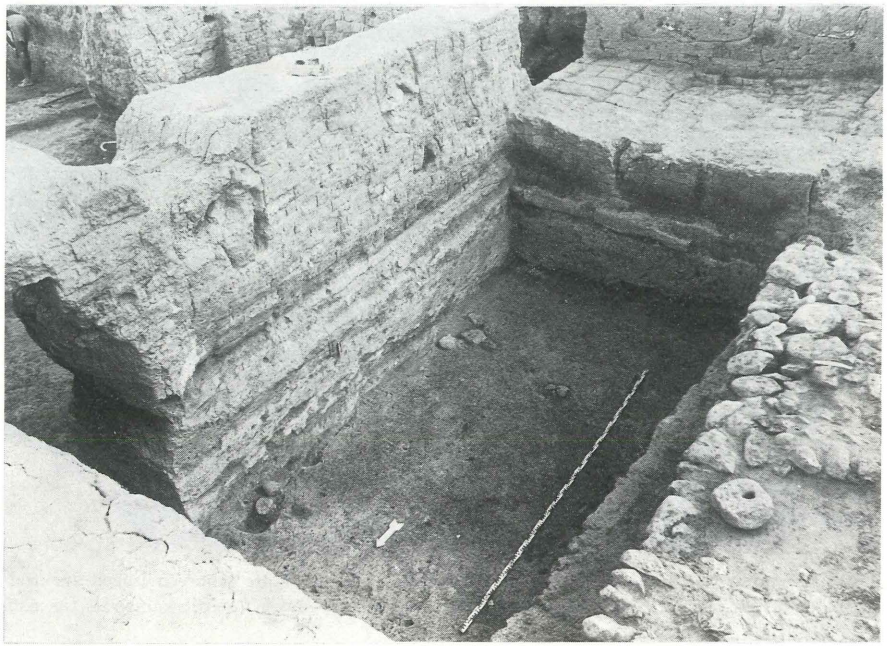

Fig. 61. Westkamer van het „openbare" gebouw. De muur boven de deur links is nog bewaard gebleven. Duidelijk zijn op de achtergrond in sectie recente graven zichtbaar. Onder de stenen muur rechts ziet men de kleitichelmuur van de eerste fase. Zie voor de tichelplateau ook fig. 63.

kamer bleek de in de tweede fase thuishorende kamer dan ook geïnspireerd op een bijna identieke ruimte in de eerste. Dat gold ook voor de kleine (ca. 2 × 2.50 m) kamer ten Z.O. van de eerste. Hier werd een grote hoeveelheid schaaltjes en bekers aangetroffen, deels verspreid in scherven, deels in gebroken maar reconstrueerbare vormen. De vloeren van beide kamers waren moeilijk definieerbaar. Het gebouw is in deze eerste fase niet aan de brand ten offer gevallen; wel moet er een „vijand" huisgehouden hebben: in één kamer werden scherven van reusachtige vaten gevonden, die niet ter plaatse

Fig. 62. Sporen van verwoesting in het „openbare" gebouw: grote scherven liggen als neergesmeten tussen het puin. In de muur doorsneden van recente graven (zelfde kamer als fig. 61).

kapot gevallen waren, maar er gebroken neergesmeten (fig. 62). Misschien hebben zij op het dak gestaan: een grote kleimassa, met bitumen waar nog riet en houtindrukken in zaten, troffen we onder de vloer van de tweede bouwfase aan. Een merkwaardige vondst, die nog niet ten volle begrijpelijk is, vormt een kleitichelplateau van ruim 90 cm hoogte, dat de eigenlijke zuidwesthoek van het gebouw vormde (voorgrond van fig. 63). Of hier aan een verdedigingswerk, de onderbouw van een toren of dergelijke gedacht moet worden is nog moeilijk te zeggen. De meest interessante ruimte van het gebouw vormt de toegang. Reeds gedurende de eerste fase van het gebouw bleek de oorspronkelijk 3½ m brede toegang gehalveerd te zijn door het doortrekken van een muur tot aan een stenen, cylindervormige zuilenbasis, die dus in het midden van de eerste toegang had gestaan (fig. 64). Het

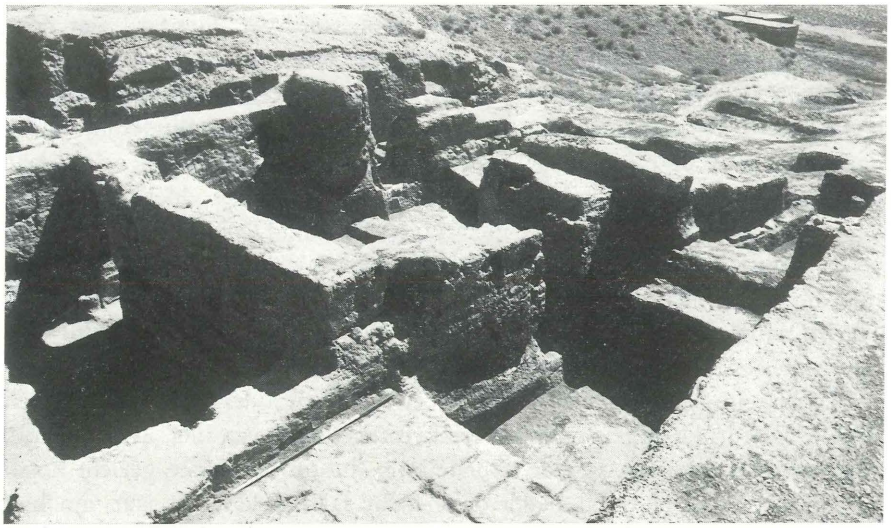

Fig. 63. Overzicht vanuit het zuidwesten, van het „openbare" gebouw. Op de voorgrond resten van het kleitichelplateau.

Fig. 64. Men ging het „openbare" gebouw van links binnen. Het in een subfase aangebrachte tussenmurtje loopt duidelijk tot aan de stenen zuilbasis.

nieuwe muurtje werd aan beide zijden gepleisterd [10]). Gepaard aan deze subfase ging het afsluiten van de noordelijke toegang tot de ruimte (met kleitichels van ca. 10 × 40 × 30 cm) waar toen een oven tegenaan gebouwd werd. De oostpartij van de toegangsruimte is nog onduidelijk, omdat daar nog niet dezelfde laag werd aangesneden. Opmerkelijk was daar overigens een met pleister bestreken kleitichel, half in de vloer, die precies voor de zuilbasis lag. Er werd niets op gevonden. De herinnering aan de eerste opzet van de toegangsruimte kan niet dood geweest zijn: in de tweede hoofdfase van het gebouw stonden de muren weer op hun oude plaats (zachte aarde gaf de plaats aan van de — waarschijnlijk houten — zuil juist boven de stenen basis): De verschillende hoofdfasen volgden elkaar dicht op.

Naast weinige bronzen en loden voorwerpen (naalden, spelden) werden twee zegelafdrukken gevonden op kruikverzegelingen van klei. Zeer moeilijk was het onderscheiden van de voorstelling, die op het eerste gezicht nogal provinciaal aandeed, maar nader onderzocht zal worden. Dit jaar zijn hier geen exemplaren gevonden van de voor het zegelen gebruikte cylinders, zoals in 1967 (*AAAS* 18, 1968, p. 31).

Zowel in het „openbare" gebouw als in de woonhuizenwijk zijn figurientjes van klei gevonden, in grote getale. Langs een muur van de eerste fase in het gebouw werd een complete maar gebroken dame in klei, in biddende houding, gevonden (fig. 65, links); in één van de huizen werd hij een haard een drietal figurientjes opgegraven, waarvan het grootste (26 cm hoog, zie fig. 65, rechts) een vrouw — godin? — voorstelt, die de onderarmen uit de ellebogen gebogen naar voren houdt; de handen bevatten een potje en vroeger waarschijnlijk ook een scepter. Voor een indruk van de figurientjes vergelijke men enkele uit het nabijgelegen Ḥabūba Kebira (*MDOG* 102, 1970, Abb. 15-16) en bijna alle subfasen van Hama J; een zeer eenvoudig type als Tell Chuera (*Grabung 1958,* Köln 1960) Abb. 43c kwam ook veelvuldig voor. Van groot kunstenaarschap daarentegen getuigt de kop van fig. 66: van klei gemaakt, ongeveer 8 cm hoog, werd hij in één der huizen gevonden [11]).

Een zegel uit de Akkad-periode is tijdens de eerste campagne in Selenkaḥiye gevonden; ook enkele onbewerkte cylinders werden aangetroffen. Zeer directe banden met het mesopotamische cultuurcentrum waren echter schaars. Aardewerkparallellen kunnen wel met syrische, maar niet duidelijk met mesopotamische plaatsen getrokken worden. Vóór enige invloed uit zuidoostelijker streken spreekt de vondst van een standbeeldfragment in

10) Zie *AAAS* 18, 1968, 23v.

11) Dr. G. VAN DRIEL uit Leiden houdt zich bezig met de beschrijving van de vele fragmenten van figurienen.

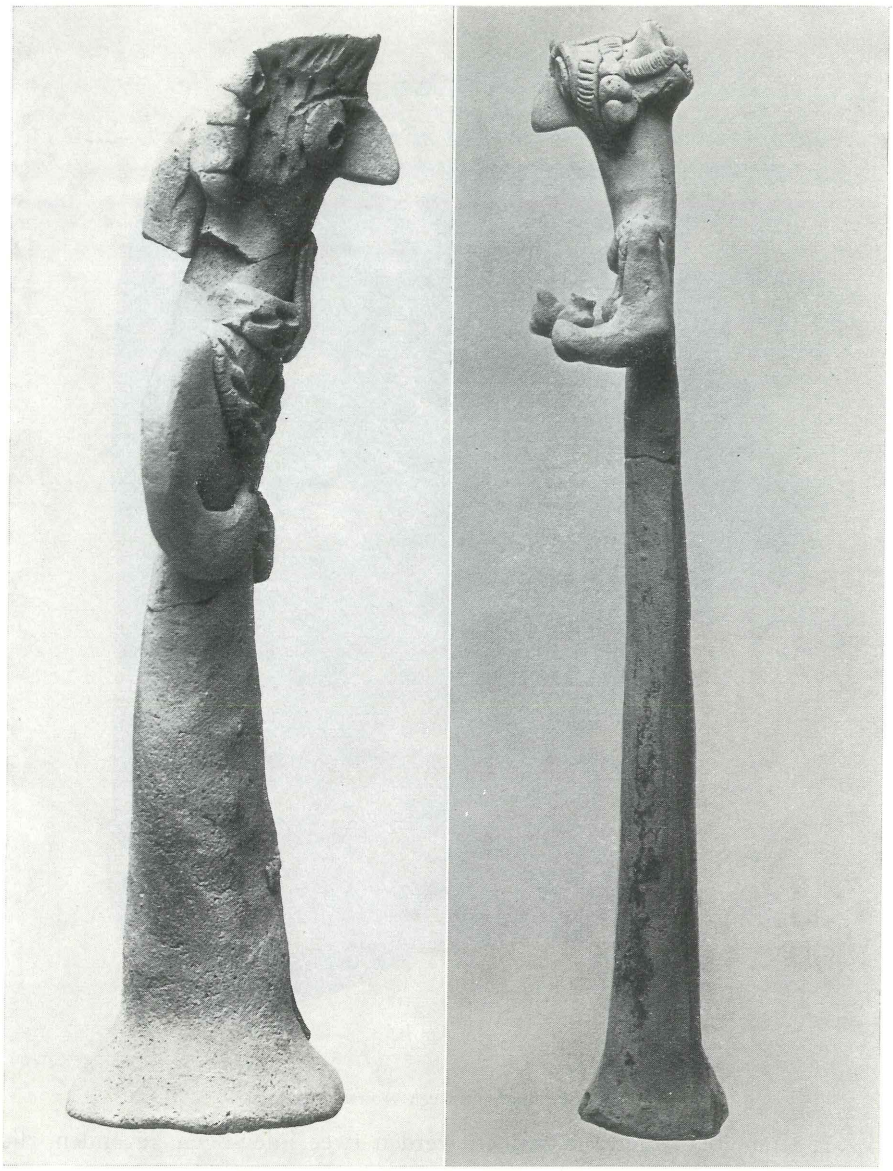

Fig. 65. Links: vrouwenfiguur van klei; hoogte ca. 16,5 cm. Rechts: vrouwenfiguur van klei; aan de haardracht is veel zorg besteed; in de rechterhand hield zij misschien een scepter. De verkleuring op de hals is de plaats waar oorspronkelijk een derde halsketting zat; de twee andere zijn nog juist zichtbaar.

Fig. 66. Hoofd van een vrouwenfiguur.

1967, en in het afgelopen seizoen werden twee inleg-ogen gevonden, die meteen doen denken aan de ogen van het beeld van Ebiḫ-il uit Mari: een zwartstenen oogrand, waarin het oogwit was gemaakt van struisvogeleierschaal, en weer uit zwarte steen de pupil als een spijker met grote kop in een gat in het midden was aangebracht.

Het is natuurlijk onmogelijk om in het bestek van vier campagnes een

settlement van 1,5 ha geheel te onderzoeken. Er moet dan ook in Selenkaḥiye, zoals bij de meeste archeologische ondernemingen heden ten dage, al voordat men gaat graven, een keuze worden gemaakt. Dat is alleen mogelijk na het formuleren van een doel van onderzoek: bijvoorbeeld een diachronologisch overzicht van de bewoning ter plaatse, of de ecologie van een bepaalde fase. Zelden kan men een tweeledig doel nastreven, maar in Selenkaḥiye was de mogelijkheid om een chronologisch overzicht te krijgen, door aanwezigheid van twee reeds bestaande kanaalsleuven, te mooi om te laten liggen. Het aldaar getrokken profiel en het huizenareaal vertegenwoordigen dus twee methoden van archeologisch onderzoek. Toch zal men gezien het gebrek aan tijd — de dam in de Eufraat moet over drie tot vier jaar gereed zijn — slechts door nauwgezette aardewerkanalyse tot het leggen van verbanden kunnen komen tussen de huizenwijk, het grote gebouw en de stadsmuur. Omdat vooral na de afgelopen campagne is gebleken dat het aardewerk uit veel graven belangrijk verschilt van dat uit de huizen, kan het eerste nog niet worden ingepast in een chronologisch overzicht.

Een zeer belangrijk facet van deze opgraving is de plaats die Selenkaḥiye inneemt in ons nog erg onvolledige beeld van NW. Syrië aan het einde van het derde millennium. Zoals reeds Hama en Megiddo middels opeenvolgende bewoningslagen aangeven, doet KENYON's beeld van een ontregeld cultuurbestel waarin nomaden rondzwerven (hun doden lange tijd met zich meeslepend, om ze later in een graf te plaatsen) geen recht aan alle feiten. In deze context is het interessant dat Selenkaḥiye bewijs biedt voor continue bewoning tot in het vroege tweede millennium [12]).

C^{14}-dateringen op basis van het in 1967 opgegraven materiaal geven voor de laatste fase van het „openbare" gebouw de volgende jaartallen: [13])

P-1792:	2479 v. Chr.
P-1793:	2289 v. Chr.
P-1794:	1992 v. Chr.

Aan de hand van verdere graafwerkzaamheden en nauwkeurig onderzoek van het aardewerk zal in de volgende seizoenen getracht worden dit grote gebouw te relateren aan de huizen noordelijker op de heuvel, welker bewoners wellicht met afgunst hun rianter gehuisveste heerser aan het einde van de dag zuidwaarts zagen gaan.

Amsterdam D. J. W. MEIJER

12) Vgl. reeds VAN LOON, *AJA* 73, 1969, 276-277.

13) NaOH voorbehandeling. De tests werden door de Universiteit van Pennsylvania gedaan. De jaartallen zijn berekend met het 5730-halfleven en gecorrigeerd naar de dendrochronologie. Uiterste voorzichtigheid met zulke data is echter nog steeds geboden.

BOEKENNIEUWS

The Ancient Near East. A History

W. W. HALLO, assyrioloog, en W. K. SIMPSON, egyptoloog, beiden verbonden aan de Yale University, hebben speciaal voor engelstalige lezers een beknopte geschiedenis van het oude Nabije Oosten geschreven: *The Ancient Near East. A History* (London, Harcourt Brace Jovanovich, 1971, 8vo, xii + 320 pag., met 44 afb., tabellen en kaarten; prijs: fl. 20.—). Hun doel was naast de zeer omvangrijke en gedetailleerde *Cambridge Ancient History* — waarvan deel I en II in geheel herziene versie aan het verschijnen zijn — een beknopte, overzichtelijke geschiedenis van het Oude Nabije Oosten te schrijven, die tal van details niet kan behandelen, maar wel een goed beeld kan geven van de "grand themes underlying the vast panorama of ancient Near Eastern history", van "the common rhythm of successive crests and troughs" dat de historische ontwikkeling van dit deel van de wereld markeert. Een presentatie in korter bestek, door niet meer dan twee auteurs, garandeert een grotere eenheid van visie, en biedt de mogelijkheid de traditionele kloof tussen egyptologische en assyriologische benaderingen enigermate te overbruggen, door speciale aandacht te schenken aan "the major links between events and trends at both ends of the "Fertile Crescent"."

Het resultaat van deze gezamenlijke onderneming kan geslaagd genoemd worden. Het biedt de lezer een deskundige, compact en up to date overzicht van de voornaamste historische ontwikkelingen in hun onderlinge relatie, met aandacht niet alleen voor de politieke geschiedenis, maar tevens voor sociale en culturele verschijnselen. Deze zijn ten dele ingevlochten in de behandeling van de geschiedenis zelf (vooral bij Egypte); HALLO besluit zijn aandeel in deze geschiedenis met een apart hoofdstuk „Mesopotamian Culture: A Survey" (p. 151-183), een beknopte cultuurgeschiedenis. Het was zeker geen geringe taak in het, gezien de complexiciteit van de materie, betrekkelijk geringe aantal pagina's een zo volledig mogelijk en toch goed leesbaar beeld van de geschiedenis te geven. In het algemeen zijn de auteurs hier zeer goed in geslaagd, al kan men het betreuren dat het soms niet mogelijk was dieper op belangrijke „details" en controversiële problemen in te gaan. Gezien de doelstelling die de schrijvers zich hebben gesteld is het niet te verwonderen dat de meeste aandacht aan Mesopotamië en Egypte is geschonken; dit is in zekere zin gegaan ten koste van informatie over de omringende gebieden, uiteraard vooral in het eerste gedeelte "Mesopotamia and the Asiatic Near East", waar, binnen een bestek van ca. 120 pag. (na aftrek van het slothoofdstuk en de ruimte voor ill., kaarten en tabellen) niet alleen Mesopotamië behandeld moest worden, maar ook de belangrijkste

ontwikkelingen in Syrië-Palestina, Klein-Azië en Iran de revue moesten passeren. Ook al wil men, met de auteurs, de betekenis van deze omliggende gebieden niet ontkennen, en toegeven dat „hun historische ontwikkeling niet zo wezenlijk verschilde van die der hoge beschavingen (van Mesopotamië en Egypte)", en dat laatstgenoemde „derhalve als een paradigma kunnen dienen voor de slechter gedocumenteerde gebieden", dan nog zou m.i. bijvoorbeeld de geschiedenis en cultuur van de Hethieten, met zijn typische eigen trekken, een uitvoeriger behandeling hebben verdiend, eventueel ten koste van een zekere eenheid van visie. Het gebrek aan ruimte heeft af en toe ook gedwongen tot een uitermate beknopte behandeling, zo b.v. de vier pagina's (+ twee pag. tabellen) aan de „Hammurapiperiode" gewijd, waar, afgezien van de gegevens vervat in hoofdstuk vi, een wat ruimer aandacht voor sociaal-economische en bestuurlijke feiten, gezien de hoeveelheid van het tekstmateriaal, wenselijk ware geweest. Men vergelijke b.v. de behandeling van de materie in P. Garelli, *Le Proche-Orient Asiatique des origines aux invasions des peuples de la mer* (Paris 1969; Nouvelle Clio, 2), waar echter een heel boek gebruikt kon worden voor een deel van de door HALLO bestreken periode.

Dit neemt niet weg dat bestudering van deze geschiedenis ten zeerste aan te bevelen is. Juist door zijn beknoptheid krijgen de centrale ontwikkelingen extra reliëf. De lezer zal ook met belangstelling kennis nemen van de vaak originele visies, met name bij de behandeling van de oudste geschiedenis van Mesopotamië. De vele literatuurverwijzingen in de noten zijn een welkome gids voor wie op bepaalde vragen verder in wil gaan. De prijs van dit goed uitgevoerde boek zal voor niemand een bezwaar zijn.

Archeologie van Mesopotamië

In de serie „Ancient Civilizations", een oorspronkelijk franse uitgave van de fa. Nagel te Genève, verscheen in 1970 een aan Mesopotamië gewijd deel, dat in 1971 ook in een engelse versie uitkwam: J.-C. MARGUERON, *The Ancient Civilization of Mesopotamia* (London, Barrie en Jenkins, 1971; 8vo, geb., 212 pag., waarvan 136 met, deels gekleurde, platen; prijs ca. fl. 30.—). Het boek bestaat eigenlijk uit twee delen. Ten eerste een tekstgedeelte in zes hoofdstukken, van in totaal ruim 50 pag., en een platengedeelte. De eerste twee capita beschrijven de geleidelijke ontdekking van het oude Mesopotamië. Hoofdstuk drie, "Archaeological thought in the 20th century", beschrijft in het kort de voornaamste archeologische problemen en gezichtspunten van deze eeuw (proto-historie; oorsprong van de Sumeriërs; chronologie; e.a.) en hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de belangrijkste archeologische technieken en hun ontwikkeling, speciaal toe-

gepast op Mesopotamië. De laatste twee hoofdstukken oriënteren kort, en enigszins generaliserend, over "the setting of life" en "the manifestation of thought". Hoofdstuk 3 en 4 zijn duidelijke de kern van het tekstgedeelte, waarin zich ook de ervaring van de archeoloog (de schrijver is thans leider van een voortgezette opgraving van de stad Larsa) manifesteert. Het tekstgedeelte (gevolgd door een korte bibliographie, die blijkbaar nog op franstalige lezers is afgestemd), heeft geen nauwe relatie met het tekstgedeelte. De afgebeelde voorwerpen worden in de tekst niet systematisch beschreven en verwijzingen ontbreken eveneens; ze worden kort omschreven op pag. 205-211. De talrijke, zeer goede afbeeldingen geven een goed beeld van de kunstzinnge productie van het oude Mesopotamië, en bevatten ook afbeeldingen van enkele minder bekende voorwerpen (het spijkerschrifttablet met de „wereldkaart" op p. 63 staat op zijn kop; de fraaie kleurenfoto van de „harp" uit Ur had in 1971 niet meer afgedrukt mogen worden, nadat BARNETT in *Iraq* 31, 1969, 96 v. heeft aangetoond dat dit product een foutieve reconstructie is, waarbij elementen van een harp en een lier abusievelijk werden gecombineerd). Het volledig ontbreken echter van afbeeldingen van dagelijkse gebruiksvoorwerpen, „gewone" teksten, bouwwerken, plattegronden e.d., maakt dat deze illustraties geen representatief beeld geven van de „mesopotamische beschaving" (nog afgezien van het feit dat de niet behandelde geschreven traditie hiervan een integrerend deel uitmaakt). Ze zijn eerder illustraties bij een selectieve kunstgeschiedenis. Dit betekent dat tekst en illustraties niet bij elkaar aansluiten en dat beide de titel van het boek niet dekken. Dit is te betreuren vanwege de rijkdom aan foto's, en omdat de uitvoering zeer verzorgd is.

Belgische opgravingen te Tell ed-Dēr, Iraq

Sinds 1970 graaft een belgisch team, geleid door R. PAEPE (geoloog), H. GASCHE (archeoloog) en L. DE MEYER (filoloog en tevens directeur van de expeditie) in Iraq. De opgraving gaat uit van het „Belgisch Comité voor historisch, epigrafisch en archeologisch onderzoek in Mesopotamië", en heeft na overleg met de Iraqse Oudheidkundige Dienst en een prospectie ter plaatse zijn keuze laten vallen op de site *Tell ed-Dēr*, gelegen even ten zuiden van Baghdad, 6 km ten noordoosten van de bekende stad Sippar, ten oosten van de Eufraat.

Tell ed-Dēr is geen onbekende, nieuwe tell. Reeds aan het einde van de vorige eeuw was er aandacht aan geschonken door RASSAM, terwijl BUDGE er gedurende de winter van 1890-91 korte tijd groef. ANDRAE en JORDAN verrichten in 1927 een prospectie van de tell, wat resulteerde in een voorlopige plattegrond. In 1941 werden er opgravingen verricht door de Iraqse

Oudheidkundige Dienst o.l.v. T. BAQIR en A. MUSTAFA (vgl. voor een en ander: A. PARROT, *Archéologie mésopotamienne,* I. 1946, pp. 162 v., 326 v.; *Sumer* 1, 1945, 37-54). De archeologische onderzoekingen ter plaatse zijn beperkt geweest. Het meest markante feit is, dat steeds grote hoeveelheden spijkerschriftteksten, daterend uit de oud-babylonisch periode, te voorschijn kwamen.

De keuze van *Tell ed-Dēr* wekt zo goede perspectieven voor belangrijke epigrafische vondsten, en zou welkom nieuw materiaal kunnen opleveren voor de kennis van het gebied rond Sippar gedurende de oud-babylonische periode. Tekstvondsten uit deze tell zouden de conclusies, op grond van het thans beschikbare materiaal bereikt in het kader van het „Sippar Project" in Chicago — een vooral demographische studie op grond van de duizenden oorkonden en brieven — kunnen aanvullen. Ook zou de voorlopige informatie over *Tell ed-Dēr* zelf, zoals die uit de door de Iraqse opgravingen gevonden teksten, dankzij de edities van D. O. EDZARD (spijkerschriftteksten in *Texts from the Iraq Museum* VII, 1971; bewerking: *Altbabylonische Rechts- und Wirtschaftsurkunden aus Tell ed-Dēr im Iraq Museum, Baghdad,* München, 1970) kan worden afgeleid, uitgebreid kunnen worden.

Het zijn echter niet slechts deze hoopvolle epigrafische perspectieven, die de keuze bepaald hebben. Dit blijkt duidelijk uit het eind 1971 verschenen eerste opgravingsverslag: L. DE MEYER, H. GASCHE. R. PAEPE, *Tell ed-Dēr I. Rapport préliminaire sur la première campagne (février 1970),* Leuven 1971 (Publ. van het Belgisch Comité voor historisch, epigrafisch en archeologisch onderzoek in Mesopotamië, 2). Dit eerste verslag is uitgebracht met een voorbeeldige snelheid, en het is te wensen dat dit tempo aangehouden kan worden en navolging vindt.

Uit de inleiding blijkt dat de doelstellingen voor 1970 drieledig waren: a) studie van alle historische gegevens over de site op grond van teksten en vroegere opgravingen; b) geografisch en geomorfologisch onderzoek, als basis voor de beantwoording van topografische, demografische en hydrografische vragen (patroon der nederzettingen, verandering in loop der kanalen en rivier(arm)en); c) stratigrafisch onderzoek, dat een kader moet leveren voor de verdere opgravingen. Uit het eerste rapport blijkt dat het omvangrijke historische onderzoek nog niet is afgesloten. De vraag naar de identificatie van de tell — in de loop der tijden zijn verschillende namen gesuggereerd; vgl. b.v. A. L. OPPENHEIM in *JESHO* 10, 1967, 12 noot 1 — moet nog onbeantwoord blijven. R. PAEPE geeft in het eerste hoofdstuk een analyse van de wordingsgeschiedenis van de mesopotamische vlakte, en speciaal van het gebied rond Sippar, zoals die met name bepaald is door de zich geleidelijk verplaatsende stroombeddingen van Tigris en vooral

Eufraat, waarbij juist de vloeden en sterke sedimentatie van de Eufraat een belangrijke rol hebben gespeeld (dit zou o.a. geleid hebben tot een meer oostelijke stroombedding van de Tigris). De beschrijving van deze processen (het ontstaande van hoge, natuurlijke oeverwallen langs de rivier, van vruchtbare, met klein gevulde basins verderop, en een verhoging van de rivierbedding met als mogelijk gevolg het kiezen van een nieuw stroombed bij een grote voorjaarsvloed) is van groot belang voor het verstaan van de ecologie van Mesopotamië, zonder welke bepaalde historische processen en technieken van landbouw en irrigatie niet goed verklaard kunnen worden. H. GASCHE brengt rapport uit over de op drie plaatsen doorgevoerde sondages. De resultaten tonen aan dat laag I te dateren is in de periode rond het einde van de Larsa-tijd en het begin van de eerste dynastie van Babel (einde: Ḫammurapi of een van zijn opvolgers). Bewijzen voor bewoning in de Akkad-tijd, door T. BAQIR geconstateerd, zijn nog niet aan het licht gekomen. Bij een poging meer duidelijkheid te krijgen omtrent de omwalling, bleek dat deze wal rust op woonlagen uit de genoemde oud-babylonische periode, en zelf dus jonger moet zijn [1]). In het derde hoofdstuk worden de epigrafische vondsten behandeld door L. DE MEYER. Dit gebeurt in de vorm van een beschrijvende catalogus, waarin naast materiële gegevens ook belangrijke regels of woorden worden geciteerd, als een beknopt commentaar bij de daarop volgende spijkerschriftcopieën van de zes gevonden teksten.

Het met zorg gedrukte boek, voorzien van voortreffelijke foto's, profils en kaarten, geeft een goed beeld van de methoden, resultaten en perspectieven van de opgraving.

Assyrische koningsinscripties

In zijn *Ancient Mesopotamia* (1964; p. 382) heeft OPPENHEIM opgemerkt dat de systematische uitgave van een "Loeb Classical Library of Assyriology" — d.w.z. een reeks, waarin de akkadische teksten in transcriptie, vertaling, en met commentaar, worden uitgegeven, en zo gemakkelijk toegankelijk worden gemaakt voor assyriologen en geïnteresseerden uit andere vakgebieden — de assyriologie meer zou bevorderen dan menige geldver-

1) De conclusies van RUTH OPIFICIUS in *Baghdader Mitteilungen* 3, 1964, 82v. over de ontstaansdatum van deze omwalling moeten herzien worden; hij rust niet „direct op lagen met akkadische en nieuw-sumerische scherven". Haar verwijzing naar een inscriptie, die vermeldt dat Išme-Dagan van Isin (ca. 1950 v. Chr.) de muur van Dēr bouwde, bewijst niets, daar zij hier Dēr (babylonische naam; tegenwoordig Badreh, ten oosten van de Tigris) verward met *Tell ed-Dēr,* waarvan de oude naam nog niet zeker bekend is.

slindende opgraving. Sinds die tijd zijn er verscheidene reeksen gaan verschijnen, die in meerdere of mindere (met weglating van de getranscribeerde akkadische tekst) mate aan deze wens tegemoet komen. In de serie „Litératures anciennes du Proche-Orient" verscheen vorig jaar als deel 3 van de hand van E. SOLLBERGER en J.-R. KUPPER het deel *Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes* (vgl. *Phœnix* XVII, 81v.).

Dit jaar is Harassowitz te Wiesbaden gestart met een nieuwe serie "Records of the Ancient Near East", uitgegeven door H. GOEDICKE. Het doel van deze serie, die het gehele oude Nabije Oosten zal beslaan, en waarvan de delen zonder vast schema zullen verschijnen, is het vaak moeilijk toegankelijke materiaal systematisch, in goede vertalingen, met inleidend commentaar, bibliographie en filologische noten, te presenteren ten behoeve van onderzoekers uit verschillende gebieden en andere belangstellenden, ten einde de contacten tussen de verschillende disciplines gemakkelijker te maken en wijdere culturele perspectieven te openen.

Het eerste deel van deze reeks in ALBERT KIRK GRAYSON, *Assyrian Royal Inscriptions*, vol. I (Wiesbaden, Harrassowitz, 1972; ingen., 8vo, xxii + 158 pag.; DM. 46.—). De auteur, die ook een nieuwe editie en studie van *Assyrian and Babylonian Chronicles* verzorgt (in de serie "Texts from Cuneiform Sources") heeft het plan om in vier delen het gehele materiaal der assyrische koningsinscripties te bewerken. Het eerste deel loopt tot en met Aššur-reša-iši (eind 12e eeuw v. Chr.) en beslaat het tekstmateriaal van of betrekking hebbende op 76 vorsten. Wanneer dit corpus voltooid zal zijn zal het de plaats kunnen gaan innemen van Luckenbill's *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (1926-27), dat jarenlang als standaard-editie heeft gediend, maar door ontdekking van nieuw materiaal en betere filologische interpretatie thans verouderd is.

Het is uiteraard onmogelijk om een dergelijke onderneming geheel alleen van de grond af op te zetten. De auteur heeft dan ook dankbaar gebruik kunnen maken van reeks beschikbare edities. Het reeds genoemde boek van SOLLERGER en KUPPER omvat — om niet genoemde redenen — de assyrische koningsinscripties niet. Maar wel kon de auteur o.a. dankbaar gebruik maken van E. F. WEIDNER, *Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I* (1959), van R. BORGER's *Einleitung in die Assyrischen Königsinschriften* (1961) en staat sinds 1926 ter beschikking *Die Inschriften der Altassyrischen Könige* van de hand van EBELING, MEISSNER en WEIDNER. Dit deel luidde toen de verschijning in van de "Altorientalische Bibliothek", die echter nooit verder is gekomen dan dit ene deel. We wensen deze serie een beter lot toe, en hopen dat GRAYSON zijn plannen (die ook een studie over de stylistische, compositorische en historische problemen van de interpretatie der konings-

inscripties omvatten) zal kunnen realiseren. Hij zal daarmee de assyriologen en de beoefenaars der „oude geschiedenis" een grote dienst bewijzen.

De editie der teksten is zorgvuldig, systematisch en zo volledig mogelijk. Wat dit laatste betreft valt het op dat GRAYSON zijn boek kennelijk in de eerste plaats beschouwt als een bronnenpublicatie ten dienste van de historicus. Dit blijkt niet alleen uit de inleidende opmerkingen en bibliographie, maar vooral uit het feit dat hij zich niet heeft willen beperken tot „koningsinscripties" in engere zin. Hij heeft, terecht, besloten voor deze oudste perioden met een vrij schaarse documentatie, ook andere historisch belangrijke teksten op te nemen, die belangrijke informatie over een koning of regeringsperiode bevatten. Daaronder vallen fragmenten van de koningslijst, legenden van rolzegels, brieffragmenten (b.v. uit de Mari-archieven betreffende Šamši-Adad I; uit de Amarna-archieven, van Aššur-uballiṭ; etc.); stukken uit historische kronieken en de zg. „Synchronistische Geschiedenis"; paleisedicten; en fragmenten uit enkele andere categorieën teksten. Deze begrenzing van de stof lijkt een juiste keuze. Niet-assyriologen (en misschien zij niet alleen) zouden moeite hebben de historische informatie elders verborgen op te diepen en te gebruiken. Nu is het gehele materiaal overzichtelijk bijeen, zorgvuldig gedrukt door de fa. Harrassowitz. Met deze serie, met nieuwe delen in de reeks „Litératures Anciennes du Proche-Orient", en na het verschijnen van het in de serie „Alter Orient und Altes Testament" als deel 4 aangekondigde *Die neubabylonischen Königsinschriften* van P.-R. BERGER, zal de historicus vaste grond onder de voeten hebben en de publicatie der bronnen gelijke tred gaan houden met de geschiedbeschrijving zelf, zoals die b.v. in de *Cambridge Ancient History* gerealiseerd wordt.

Oud-Egyptische Literatuur

In de loop der tijden zijn er verscheidene, haast klassieke uitgaven van „Egyptische literatuur" (doorgaans een van een inleiding voorziene, becommentarieerde vertaling der belangrijkste composities) verschenen; vermelding verdienen vooral A. ERMAN's *Die Literatur der Ägypter* (1923) en G. LEFEBURE's *Romans et Contes de l'Egypte Ancienne.* Nederlandstalige lezers hebben zich veelal in deze literatuur verdiept met behulp van A. DE BUCK's *Egyptische Verhalen* (Santpoort 1928). Ontdekking van nieuw materiaal en een voortgaande filologische interpretatie maken echter van tijd tot tijd nieuwe bewerkingen wenselijk. Een dergelijke nieuwe editie kan zich concentreren op een bepaalde literatursoort; zo b.v. S. SCHOTT, *Altägyptische Liebeslieder* (Zurich 1950) en E. BRUNNER-TRAUT, *Altägyptische Märchen.* Een nieuwe uitgave, die beoogt de belangrijkste literatuurwerken (literatuur opgevat in stricte zin; niet als „Schrifttum") in een moderne ver-

taling, voorzien van beknopt commentaar, voor een grote kring van belangstellenden toegankelijk te maken verscheen dit jaar bij de Yale University Press: *The Literature of Ancient Egypt. An anthology of stories, instructions, and poetry*, edited by WILLIAM KELLY SIMPSON, with translations by R. O. FAULKNER, E. F. WENTE, Jr., and W. K. SIMPSON (8vo, geb., 328 pag., IV platen; prijs fl. 35.—). De namen van de bewerkers staan borg voor een betrouwbare editie; de uitvoering en druk zijn zeer verzorgd. Na een inleiding door SIMPSON, die kort oriënteert over ontdekking van de teksten, de bloeiperioden van de Egyptische literatuur, schrijvers en traditie, en waarin de voornaamste literatuurgenres kort worden omschreven, volgen 300 pag. met vertaalde teksten, gerangschikt in vier delen: 1. Verhalen en vertellingen uit de Middel-Egyptische literatuur (koning Cheops en de magiërs; het verhaal van de welsprekende boer; de zeeman die schipbreuk leed; Sinuhe; 15-74); 2. Laat-Egyptische verhalen (negen stuks, waaronder uiteraard de strijd tussen Horus en Seth en het verhaal van Wenamon; 77-155); 3. Instructies, klaagliederen en dialogen (hier de bekende wijsheidsteksten of „leren" van Ptahhotep, Kagemni, Merikare, Ammenemes, Amenemope; voorts het gesprek van de levensmoede met zijn ziel, de „Admonitions of an Egyptian Sage" en de profetieën van Neferti; 159-265; niet opgenomen „De wijsheid van Anchsjesjonq"; cf. B. H. STRICKER, *JEOL* 15, 11-33); 4. Liederen, poëzie, en hymnen (uiteraard een beperkte keuze uit het grote repertoire speciaal van godenhymnen: de oudste religieuze poëzie, de cyclus van liederen op Sesostris III; overwinningshymne op Thutmosis III; Aten-hymne; liefedesliederen en het lied van de harpspeler; 269-325).

Deze inhoudsopgave maakt duidelijk dat het een omvangrijke en representatieve selectie is. Het boek kan in wijder kring de belangstelling voor de egyptische literatuur stimuleren en als bloemlezing gebruikt worden naast de recente *Grundzüge einer Geschichte der altägyptischen Literatur* van H. BRUNNER (Darmstadt, 1966; 8vo, 127 p.), die zich ook allerminst alleen tot de egyptoloog richt.

Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik

De studie van de semitische epigrafiek maakt door de ontdekking van nieuwe teksten, door nieuwe interpretaties en gespecialiseerde studies een snelle ontwikkeling door. In de meest uiteenlopende tijdschriften en boeken kan men bijdragen op dit gebied aantreffen, wat het niet eeenvoudig maakt op dit terrein bij te blijven. Er bestaat hierdoor enerzijds een behoefte aan snelle, critische en bibliographische informatie en anderzijds aan meer diepgaande anlyses en materiaalstudies. In de eerste behoefte wordt sinds 1967, voor het west-semitische gebied, voorzien door het *Bulletin d'Épigraphie*

Sémitique, van de hand van J. TEIXIDOR, jaarlijks deel uitmakend van het tijdschrift *Syria*, maar ook afzonderlijk te verkrijgen. Om te voorzien in de tweede behoefte is thans verschenen *Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik*. I (Wiesbaden, in commissie bij Harrassowitz; offset-druk; 4to, VI + 144 pag., 16 platen lichtdruk met 49 afb.; 68 DM.), uitgegeven door R. DEGEN, W. W. MÜLLER, W. RÖLLIG. De titel wijst terug naar de tussen 1902 en 1915 door M. LIDZBARSKI gepubliceerde *Ephemeris*, een betrouwbare en actuele gids op het gebied van de zich toen eerste goed ontwikkelende epigrafie. In het voorwoord verklaren de uitgevers, die alle drie hun sporen op het gebied der epigrafie verdiend hebben, dat ze informatie willen verschaffen over de nieuwste stand van het onderzoek, d.m.v. publicatie van nieuwe inscripties, critische analyses van nieuwe publicaties, behandeling van groepen inscripties en bijdragen tot de grammatica van de in de inscripties gebruikte talen. Ook literatuuroverzichten en studies over realia staan op het programma. Via zeer goede illustraties (in lichtdruk) wordt de documentatie verschaft waarop iedere studie van een inscriptie moet stoelen. De volgende delen zullen zonder vast schema verschijnen.

Dit eerste deel bevat 12 bijdragen. W. RÖLLIG wijdt een studie aan „oude en nieuwe phoenicische inscripties uit het Aegaeische gebied". Van de hand van R. DEGEN zijn vier artikelen over aramese teksten: over de nieuwe aramese Elefantine-papyrus, ontdekt in Berlijn, gepubliceerd door Z. SHUNNAR in ALTHEIM-STIEHL, *Geschichte Mittelasiens im Altertum* (1970) p. 111v. (vele verbeterde lezingen en interpretaties); over het ostracon *CIS* II 138 (met een groep andere ostraca van de hand van één schrijver uit Syene, zoals een omvangrijke palaeografische tabel duidelijk maakt); over het wierookaltaar uit Lachis („wierookaltaar van 'Iyyōš, zoon van Maḥalyah uit Lachis"); en over de aramese kleitabletten uit Tell Halaf (de originele publicatie van J. FRIEDRICH bevat alleen handcopieën; de originelen zijn in de oorlog verloren gegaan; nu worden 16 foto's van vier van de tabletten gepubliceerd, de lezingen gecontroleerd, en een lijst van lettervormen samengesteld). De bijdragen van W. W. MÜLLER zijn ten dele publicaties van oud-zuid-arabische inscripties, ten dele uitgaven van oud-ethiopische inscripties, beide voor het merendeel ontdekt tijdens de duitse Jemen-expeditie in 1970. Het belangrijkste zijn twee nieuwe brokstukken van een oud-ethiopische inscriptie uit ca. 525 A.D., stammend uit Marib, waarvan eerder reeds fragmenten waren uitgegeven. Het is een inscriptie van de abessynische koning Kāleb Ĕlla Asbᵉḥā, verband houdend met de ethiopische invasie van Zuid-Arabië en overwinning op de joods-himjaritische koning Yūsuf. De tekst geeft historische informatie en talrijke oud-testamentische citaten, de oudste resten van de oud-ethiopische bijbelvertaling. MÜLLER's andere bij-

dragen zijn publicaties van inscripties uit Ḥāz, Taᶜizz, al-Ḥuqqa, en stukken uit Berlijn, alsmede een nieuwe interpretatie van een ethiopische inscriptie op een steen aan de oude kathedraal van Axum. Uitvoerige indices besluiten dit waardevolle, eerste deel van de *Neue Ephemeris.*

Oud-Syrische Inscripties

Een van de minder bekende en in het verleden wel verwaarloosde provincies van de semitische epigrafiek is die der oud-syrische inscripties, vrijwel alle afkomstig uit het gebied dat gedurende de eerste drie eeuwen van onze jaartelling werd beheerst door Edessa. Al deze inscripties zijn nu gepubliceerd door H. J. W. DRIJERS in *Old-Syriac (Edessean) Inscriptions.* Edited with an introduction, indices and a glossary (Leiden, Brill, 1972; 8vo, XVIIII + 117 p.; Semitic Study Series, New Series vol. 3; prijs fl. 26.—). In zijn voorwoord merkt de schrijver op dat zijn belangstelling voor deze groep teksten ontstond door zijn studie van de pagane culten van het oude Edessa. En hiervoor zijn deze inscripties één van de belangrijkste bronnen: ze zijn alle van pagane origine, hoewel Edessa de faam heeft de bakermat te zijn van het syrische Christendom en de oudste christelijke dynastie te hebben geherbergd. Om de beperkte collectie teksten uit te bouwen tot een volledig corpus werden ook drie inscripties uit Dura Europos opgenomen (o.a. die op een votief-stèle uit de tempel van Hadad en Atargatis), alsmede de tekst van een syrische koopacte uit deze plaats uit 243 A.D., en de opschriften van een viertal munten. De auteur kon het bekende aantal inscripties uitbreiden met vijf nummers, teksten door J. B. SEGAL en hemzelf ontdekt te Sumatar Harabesi (vgl. over oud-syrische inscripties in het algemeen en deze vondsten in het bijzonder DRIJVERS' artikel „Syrische inscripties uit de eerste drie eeuwen A.D." in *Phœnix* XV, 1, 197-205).

De nieuwe uitgave verschijnt niet ten onrechte in de „Semitic Study Series". Het beperkte corpus leent zich goed voor de lectuur tijdens een werkcollege. De inleiding, de indices van eigennamen en woorden, en de inleidende opmerkingen bij iedere tekst zijn daarbij onmisbare hulpmiddelen. De auteur merkt op dat de taal van de inscripties tussen het Rijksaramees en het latere literaire Syrisch instaat. Wellicht was het mogelijk geweest in de inleiding de voornaamste verschilpunten met het latere Syrisch kort aan te stippen. Ook zou de gebruiker zeker met belangstelling kennis genomen hebben van DRIJVERS' voorstellen tot lezing en interpretatie van de persoonsnamen, die alleen in hun syrische vorm in de index vermeld staan. De vele problemen in verband met het onomasticon maken het echter gemakkelijker deze wens te uiten dan te vervullen. Ondanks deze kleine

desiderata is deze fraai gedrukte editie een waardevolle aanwinst voor de semitistiek.

Palestijnse inscripties

Tot dusver ontbrak een engelstalig handboek, dat de voornaamste noordwest-semietische inscripties in een overzichtelijke, van commentaar voorziene editie toegankelijk maakt. In deze lacune wordt thans voorzien door de publicatie van J. C. L. GIBSON, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions. Vol. 1: Hebrew and Moabite Inscriptions* (Clarendon Press: Oxford University Press, 1971, 8vo,, geb., xii + 119 pag.; prijs ca. fl. 25.—). De auteur heeft de bedoeling als deel twee een uitgave te verzorgen van de belangrijkste phoenicische en aramese teksten, met een kleine selectie van punische en neo-punische inscripties. Het boek is gedrukt in een zeer duidelijk offsettype, dat wel de prijs (ten gunste), maar niet de leesbaarheid heeft beinvloed. Ook de hebreeuwse letters zijn duidelijk. Met de meeste recensenten tot dusverre is schrijver dezes niet bijzonder gelukkig met de titel, waarin het begrip „Syrisch", als (oude) geografische aanduiding het ingeburgerde „noordwest-semietisch" moet vervangen.

Dit eerste deel bevat de bekende Hebreeuwse inscripties (daarbij ook een aantal legenden van zegels en gewichten), en de tekst van de Mešastèle en het fragment van een stèle uit El-Kerak. Het is voor de ontwikkeling van de palestijnse epigrafie verheugend te moeten constateren dat deze editie al niet meer volledig is, daar de tweede reeks van drie ostraca uit Arad, gepubliceerd door AHARONI in *BASOR* 197, en de Ammān Citadel Inscriptie (zie boven p. 170v.) te laat werden gepubliceerd om nog opgenomen te kunnen worden.

De auteur geeft de inscripties in hebreeuwse letters (merkwaardigerwijze gebruikt hij ook de massoretische slot-*mem,* een anachronisme), en in engelse vertaling, waarna een beknopt, zakelijk commentaar volgt. Aan het slot volgen de bibliographie, met o.a. een lijst van plaatsen waar foto's en copieën van de oorspronkelijke teksten zijn te vinden (helaas zijn geen facsimile's in het boek opgenomen, hoewel die bij de besturing van inscripties in feite onmisbaar zijn; dit was om redenen van kostprijs niet mogelijk), uitvoerige indices van namen, woorden en bijbelcitaten, enkele tabellen van oud-hebreewse lettervormen en een kaart, met de vindplaatsen van de teksten. De inleiding tot de teksteditie zelf is zeer kort: een lijst van sigla bij transcriptie en vertaling gebruikt en een korte noot over de phonologie van het pre-massoretisch Hebreews. Hier was m.i. een korte uiteenzetting op zijn plaats geweest over a) de ontwikkeling van het oud-hebreewse schrift, a.h.w. een kort commentaar op de tabellen achterin; b) een korte uiteen-

zetting van de orthographische conventies, waarin o.a. aandacht zou moeten zijn geschonken aan de netelige problemen rond de matres lectionis, diftongen, en verschillen tussen Israël en Juda; c) enkele notities over opvallende grammaticale verschijnselen in de inscripties. Uiteraard wordt her en der in het comentaar op deze vragen ingegaan, maar een systematisch behandeling aan het begin zou wenselijk zijn geweest.

Voor het overige verdient deze editie alle waardering, ook al blijven er verschillen van mening inzake lezingen en interpretaties. De auteur heeft besloten niet telkens te verwijzen naar (afwijkende) opvattingen bij andere auteurs, met name bij DONNER-RÖLLIG, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* (Wiesbaden (1962-64; nu in tweede, herziene druk). In sommige gevallen was dit misschien toch wenselijk geweest, gezien het uitvoerige commentaar in deze laatste editie. Dat nog lang niet alle problemen zijn opgelost spreekt van zelf; een blik op de lezing en interpretatie van het ostracon uit Yavneh-yam (p. 26) bevestigt dit, vooral als men daar de editie in de tweede druk van DONNER-RÖLLIG naast legt. Als dit nieuwe boek ertoe bijdraagt voor de studie van deze inscripties nieuwe interesse te wekken, zal hopelijk het aantal cruces tevens geleidelijk verdwijnen. De prijs behoeft voor geïnteresseerden geen bezwaar te zijn.

Hazor

Van 1955-1958 en opnieuw in 1968-69 groef de James A. de Rothschild expeditie o.l.v. YIGAEL YADIN in de noord-palestijnse koningsstad Hazor, met name bekend uit de vroege israelietische geschiedenis. De resultaten van de eerste reeks opgravingen zijn gedeeltelijk gepubliceerd in de monumentale delen *Hazor I* (seizoen 1955), 1958; *Hazor II* (seizoen 1956), 1960; en *Hazor III-IV*, 1961 (alleen het deel met platen). Van de resultaten der jongste opgravingen — waaronder ook een beperkte sondage in 1965 — kan men zich een beeld vormen door korte berichten in het *Israel Exploration Journal*, alsmede door het aan Hazor gewijde nummer van *The Biblical Archaeologist* van sept. 1969 (vol. 32, 3), met artikelen van YIGAEL YADIN, 'The Fifth Season of Excavations at Hazor, 1968-1969', en van WILLIAM G. DEVER, 'The Water Systems at Hazor and Gezer'.

Daartoe uitgenodigd door The British Academy heeft de opgraver, YIGAEL YADIN, thans een samenvattend overzicht van de resultaten van alle campagnes te Hazor gegeven in "The Schweich Lectures of the British Academy", 1970, een lezingen-cyclus die, zoals gebruikelijk, ook is gepubliceerd: *Hazor. The head of all those kingdoms (Joshua 11: 10). With a chapter on Israelite Megiddo* (London, Oxford University Press for the British Academy, 1972; geb., 8vo, xxiv + 211 pag., met 56 fig. en 36 platen; prijs ca. fl. 25.—).

Vooruitlopend op de nog te publiceren definitieve opgravingsrapporten geeft de opgraver in dit boek — voortreffelijk en tegen een ongedachte lage prijs uitgegeven — een deskundig en boeiend overzicht van de bereikte resultaten, een interpretatie van de vondsten, en een analyse van de vele archeologische en historische problemen, die de vondsten hebben opgeroepen. Van de laatste zijn hier te noemen: ontstaanstijd (YADIN kiest duidelijk voor MB IIB; z.i. 18e eeuw v. Chr.), constructie, en functie van de grote vestingsteden uit de Midden Bronstijd waarvan de reusachtige, met aarden wal en fosse omgeven benedenstad van Hazor (wel degelijk een stad en geen campement), een indrukwekkend voorbeeld is; de architectonische en godsdiensthistorische interpretatie van de kanaänietische tempels uit de Midden en Late Bronstijd (waarvan Hazor verscheidene voorbeelden heeft opgeleverd); de problemen verband houdende met de intocht en eerste (geleidelijke) vestiging der Israelieten in Noord-Kanaän; en de techniek en structuur der „Salomonische" en „Omridische" vestingsteden (poorten, kazematmuren, watervoorzieningssystemen, met belangrijke uiteenzettingen over vondsten in andere „Salomonische steden", zoals Megiddo en Gezer).

Het eerste deel van het boek beschrijft de ruïneheuvel (de tell met de bovenstad, met een oppervlakte van ca. 7 ha; de reusachtige benedenstad, met een oppervlakte van ca. 85 ha) en de historische gegevens betreffende Hazor in Egyptische, Babylonische, Bijbelse en latere Joodse bronnen. Tevens wordt een schets geboden van de onderzoekingen van GARSTANG in 1928, en de opzet en werkwijze van de James A. de Rotschild-expeditie.

Het tweede gedeelte is gewijd aan de benedenstad, een grote versterkte vestingstad, gebouwd op een natuurlijk terras. De meeste aandacht wordt hier, behalve door de vestingwerken (aarden wal, fosse, poorten), opgeëist door een beschrijving en duiding van de verschillende tempels hier ontdekt: de „Stèlen-tempel" met zijn unieke kultische inventaris, de „Orthostaten-tempel", en de resten van enkele tempels in „area F": de „dubbele tempel", de „vierkante tempel" en de „hoogte". Hierbij sluit aan een beschrijving van de enige tempel in de bovenstad, op de tell, ontdekt, de zg. „lange tempel". De presentatie van de vondsten en interpretatie van de bouwwerken gaat vergezeld van een reeks plattegronden (in de tekst) en duidelijke foto's als platen achterin.

Het aan de bovenstad gewijde derde deel is, na een beschrijving van de resten uit de Midden en Late Bronstijd, met name gewijd aan de overblijfselen uit de israelietische koningstijd, waarbij vooral de vestingwerken van Salomo en Achab een belangrijke plaats innemen. De eerste israelietische vestigingen, die de opgraver in niveau XII terugvindt, hebben een uiterst bescheiden en primitief karakter. De architectuur van de Salomonische

periode, daarentegen, verraadt een grote deskundigheid in vestingbouw. De resultaten te Hazor geboekt, met name ten aanzien van de constructie van kazematmuur, poorten, en gracht, hebben geleid tot hernieuwd onderzoek van dergelijke vestingwerken te Gezer en met name te Megiddo, waaraan een speciaal hoofdstuk is gewijd (vgl. ook YADIN's artikel 'Megiddo of the Kings of Israel' in *The Biblical Archaeologist* 32,3, 1970. 66-96). Een hernieuwde interpretatie en datering van verschillende constructies bleek hierbij mogelijk, wat o.a. resulteerde in een toeschrijving van de bekende „stallen van Salomo" te Megiddo aan de periode van Achab, een periode waarin ook de vernuftige watervoorzieningssystemen van Megiddo en Hazor, wellicht onder dreiging van langdurige belegeringen door Arameërs en Assyriërs, zijn ontworpen (1e helft 9e eeuw v. Chr.). Hazor heeft er toe bijgedragen de strategisch-militaire inspanningen van de dynastie van Omri te herwaarderen. Na een hoofdstuk gewijd aan Hazor gedurende de latere israelietische perioden (niveau VI van Jerobeam II; niveau V van koning Peka; niveau IV, de laatste sporen der Israelieten; niveau III: assyrisch; niveau II: perzisch; niveau I: hellenistisch), besluit het boek met een confrontatie van de historische en archeologische gegevens. Enkele appendices volgen, o.a. gewijd aan een belangrijke grafvondst in 1971 (de ceramiek en de stratigraphie van het graf wijzen opnieuw uit dat de benedenstad moet zijn ontstaan tijdens MB IIB) en de publicatie van een nieuwe brief uit Mari, waarin sprake is van tinhandel met Hazor.

Een deskundig en boeiend overzicht van een belangrijke opgraving, voor een zeer gunstige prijs verkrijgbaar.

Perzische Bouwkunst

Dit jaar zagen twee nieuwe publicaties het licht over perzische architectuur. In de serie „Architecture universelle", uitgegeven door de S.A. d'Éditions Weber, Genève, verscheen van de hand van HENRI STIERLIN het deel *Iran des bâtisseurs. 2500 ans d'architecture* (klein 4to, geb., 108 p., vele illustraties en kaarten, deels in kleuren). Dit bijzonder fraai uitgegeven boek, met voortreffelijke illustraties, beslaat de periode vanaf de Achemeniden tot heden toe. Het behandelt de stof in vijf hoofdstukken: achemenidische periode, Parthen en Sassaniden, van de arabische invasie tot en met de periode der Seldsjukken en Timuriden (7e tot en met 15e eeuw), de tijd van Shah Abbas (16e-17e eeuw), en tenslotte de era der Sefaviden tot in de moderne tijd. Door middel van foto's, vele plattegronden en doorsneden, en de bij een adequate beschrijving van deze kunstproducten onmisbare kleurenfoto's, wordt een overzichtelijk en levendig beeld gegeven van de ontwikkeling van de architectuur en de daarmee tot een wezenlijke eenheid versmolten deco-

ratiekunst, waarvan met name de bouwwerken te Isfahan een onovertroffen getutgenis afleggen.

De nestor der perzische kunstgeschiedenis, ARTHUR UPHAM POPE is de auteur van het tweede, aan dit onderwerp gewijde boek: *Persian Architecture* (Oxford University Press; 8vo, 120 pag., met vele afb., kaarten en kleurenfoto' s; prijs fl. 12.—). Het boek maakt onderdeel uit van de "Library of Introductions to Persian Art" en werd uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het Asia Institute in het Narenjestan, het uit de negentiende eeuw daterende paleis der Qajars in Shiraz. De afbeeldingen van deze uitgave moeten het ongetwijfeld in kwaliteit afleggen tegen die in STIERLIN's boek, maar doen in aantal daar niet voor onder, en zijn in het algemeen van behoorlijke kwaliteit. De beschrijving is in het algemeen wat gedetailleerder en bovendien wordt in tekst en illustraties ook aandacht geschonken aan die bouwwerken, die buiten de kring der specialisten niet zo goed bekend zijn en ten dele te vinden zijn buiten de grote centra als Persepolis, Isfahan, Shiraz e.d. De eerste 8 pagina's van POPE's boek staan kort stil bij bouwwerken uit de voor-achemenidische periode: elamietische bouwwerken en architectuur uit de eerste helft van het 1e mill. v. Chr. uit Noord-Iran, die STIERLIN niet behandelt.

In beide boeken wordt de lezer nadrukkelijk bepaald bij de eigen aard en continuïteit van de perzische architectuur, ondanks politiek zeer ingrijpende veranderingen, en op het kunstzinnige en humane karakter van deze bouwkunst. POPE ziet met lede ogen aan dat in deze eeuw de oude, perzische tradities het grotendeels moeten afleggen tegen de moderne, internationale stijl, na 3000 jaar van onovertroffen eigen creativiteit.

K. R. VEENHOF

Isis en Sarapis bij de Grieken en Romeinen

De studie van de cultus van Isis verheugt zich de laatste jaren in een grote belangstelling, die tot uiting komt in een reeks van publicaties, o.a. in het hier te bespreken boek: LADISLAW VIDMAN, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern* (W. de Gruyter, Berlin 1970; vi + 189 p., geb., prijs: DM 52.—; RGVV XXIX). Naast het boek van VIDMAN en de daarin genoemde literatuur kunnen nog worden genoemd het tegelijkertijd verschenen werk van R. E. WITT, *Isis in the Graeco-Roman World*, London 1971 en de studie van J. E. STAMBAUGH, *Sarapis under the early Ptolemies, EPRO* 25, Leiden 1972, waarin het probleem van de oorsprong van de Sarapiscultus wordt behandeld, die in nauwe samenhang staat met de Isisdienst. Een rijke bron van informatie is J. LECLANT, *Inventaire bibliographique des Isiaca. A-D, EPRO* 28, Leiden 1972, terwijl een corpus van alle

bronnen voor de kennis van de Isisdienst in voorbereiding is. VIDMAN's boek is een systematische bewerking van alle inscripties, die betrekking hebben op de cultus van Isis en Sarapis, welke eerder door hem zijn gepubliceerd: L. VIDMAN, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae, RGVV* XXVIII, Berlin 1969 (*SIRIS*). De andere bronnen, zoals het elfde boek van Apuleius' Metamorphosen en de Isisaretalogieën, worden door hem slechts en margine genoemd. Gezien deze beperking behandelt VIDMAN niet de eigenlijke cultus van Isis en Sarapis, maar schetst aan de hand van de inscripties de verbreiding ervan in de Grieks-Romeinse wereld en gaat na wie de dragers van de cultus zijn geweest. Achtereenvolgens behandelt hij zo in tien hoofdstukken de oorsprong van de cultus van Isis en Sarapis, het begin van de Isisdienst bij de Grieken, priesters en priestercolleges, de gelovigen en de cultische verenigingen, het begin van de cultus bij de Romeinen, de verbreiding van de Isisdienst in Italië en de westelijke provincies van het Rijk, mysten en inwijdingen, de verhouding tot de andere oosterse religies en het einde van de Isisdienst in de vierde eeuw A.D.

VIDMAN is van mening, dat de figuur van de god Sarapis, een 'combinatie' van Osiris en de Apisstier, geen uitvinding is van de eerste Ptolemeeën, maar dat de cultus van de god reeds bestond toen Alexander de stad Alexandrië stichtte. Deze opvatting wordt bevestigd door STAMBAUCH in zijn boek over Sarapis en is de meest plausibele. In samenhang daarmee wijst VIDMAN de zgn. 'imperialistische' these af, die ervan uitgaat, dat de verbreiding van de Sarapisdienst de politieke aanspraken van de Ptolemeeën moest ondersteunen, en wijst erop, dat Grieken en Egyptenaren samen de dienst hebben verbreid in een gehelleniseerde vorm, die o.a. op Delos een groot centrum bezat. Dit samengaan van Egyptische en Griekse vormen blijkt ook uit de gegevens over de priesterschap: enerzijds kende men priesters voor het leven, wier functie vaak erfelijk was, zoals in Egypte, anderszijds een jaarlijks wisselende priesterschap, zoals gebruik was in de Griekse steden. Materiaal over de gelovigen en hun organisatorische verbanden stamt eveneens grotendeels van Delos en Rhodos. Daar kennen we Sarapiasten, Therapeuten en Melanophoren, waarvan de laatsten een echte cultische organisatie vormden. In de keizertijd vinden we zowel in het Oosten als het Westen van het Rijk de nauarchen, die een functie vervullen bij de organisatie van de Ploiaphesia of het navigium Isidis. VIDMAN bestrijdt, m.i. terecht, het verband, dat ALFÖLDI legde tussen dit Isisfeest, dat op 5 maart werd gevierd en de nieuwsjaarswensen voor het welzijn van de Romeinse keizer, die bewaard zijn gebleven op munten met afbeeldingen van Isis en haar schip. Uit deze munten blijkt met name de grote verering, die de egyptische goden genoten bij de keizers, speciaal in de tweede eeuw.

De Romeinen leerden de cultus kennen op Delos en Sicilië, terwijl Egyptische kooplieden hem naar het Westen brachten. In Italië ondergaat de dienst van Isis en Sarapis een interpretatio romana, zoals er in de hellenistische tijd een interpretatio graeca was geweest. Het aandeel van de autochtone Egyptenaren aan de cultus is echter vrij sterk, zodat we speciaal in de tweede eeuw een sterke Egyptische invloed kunnen constateren (zie nu: ANNE ROULET, *The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome*, Leiden 1972). Kennelijk zijn er in die tijd vele Egyptische oudheden naar Rome uitgevoerd of aldaar geïmiteerd.

Over de initiatierite in de mysteriën handelen slechts weinig inscripties, waarvan de oudste stammen uit de eerste eeuw A.D. Daarnaast zijn er uit latere tijd een aantal sarcophagen, die geïnterpreteerd kunnen worden in mystische zin. Het wijdverbreide spraakgebruik van mysteriereligies behoeft dus in zoverre correctie, dat inwijding in de mysteriën voorbehouden bleef aan een kleine groep en dat het mysteriekarakter van deze religies eerst in de tweede of derde eeuw ten volle tot ontwikkeling kwam. Bovendien blijkt, dat de dienst van Isis en Sarapis altijd op zichzelf staand is gebleven en geen nauwe verbindingen met andere religies is aangegaan. We vinden Sarapis slechts een drietal malen in een Mithraeum, waar hij de zonnegod representeert. Synkretisme betekent in deze tijd dus niet, dat het onderscheid tussen verschillende godsdienstvormen vervaagt, zoals vaak wordt betoogd.

Tezamen met de andere pagane religies verdwijnt de dienst van Isis en Sarapis aan het einde der vierde eeuw, hoewel het plebs nog zeer aan deze culten gehecht was. VIDMAN bestrijdt in zijn laatste hoofdstuk ALFÖLDI weer uitvoerig, die van mening was, dat de pagane afbeeldingen op de zgn. contorniaten, fictieve munten met de beeltenis van de keizers en pagane goden geslagen na 379, toen keizer Gratianus verbood de keizer af te beelden op de heidense Isismunten, door de Romeinse aristocratie werden geslagen als propagandamiddel tegen de christelijke keizers. VIDMAN legt er de nadruk op, dat de oude religie dood was, maar dat deze munten symbolen van het oude Rome zijn, door de Senatoren geslagen om tegemoet te komen aan de wensen van de plebs urbana, die verzot was op de spelen, die een rol speelden in de heidense religies. De contorniaten zijn meer uitingen van het romeinse conservatisme van de senatorenstand dan uitingen van een actief geloof in de oude goden, dat propaganda maakt tegen andere religies.

VIDMAN's boek behandelt uiterst nauwgezet het epigrafische materiaal en is zonder zijn Sylloge eigenlijk onbruikbaar. Talloze nieuwe inzichten worden gelanceerd en oordelen behoedzaam afgewogen. Het is een belangrijk werk over een der belangrijkste godsdiensten van het hellenisme en de romeinse keizertijd.

H. J. W. DRIJVERS

E. A. S. BUTTERWORTH. *The Tree at the Navel of the Earth.* Walter de Gruyter & Co., Berlin 1970. xii + 239 blz. + xxxi Pl., geb. DM 68.—.

De levensboom en zijn echte en vermeende connotaties vormen een dankbaar object van studie voor geïnteresseerden in symbolen, die beschikken over veel ijver en fantasie, maar over weinig zakelijke kennis en critisch vermogen. De hoofdthese van dit boek is, dat de boom in het centrum der wereld, de wereldas, een sjamanistisch symbool is, dat functioneert in sjamanistische extatische séances. De oorsprong daarvan zou zijn te zoeken bij de Siberische stammen, m.n. de Yakuten, en het motief heeft zich vandaar verbreid over het hele Nabije Oosten, Griekenland, Germanië etc. Op deze wijze te werk gaande wordt iedere boom, die in de literatuur of beeldende kunst van iedere willekeurige cultuur te vinden is tot een levensboom, compleet met bijbehorende sjamanen. Het wekt dan ook geen verbazing, wanneer Siberische overleveringen te hulp worden geroepen voor een interpretatie in deze zin van het Paradijsverhaal en de daarin voorkomende bomen. Het boek wemelt van dergelijke zaken, zodat de conclusie gerechtvaardigd is, dat de hoeveelheid gegevens, vaak ontleend aan secondaire en verouderde bronnen, omgekeerd evenredig is aan de methodische inzichten, die aan het onderzoek ervan ten grondslag liggen. Het boek is een voorbeeld van een ad extremum doorgevoerd comparatisme, dat overal dezelfde symbolen vindt en ze overal op dezelfde wijze interpreteert. De bloeiperiode van de Religionsgeschichtliche Schule heeft dergelijke enormiteiten niet opgeleverd.

BUTTERWORTH's werk kan dus niet worden aanbevolen als een serieuze studie, die nieuwe inzichten verschaft. Wie echter belang stelt in een sjamanistische interpretatie van het Gilgamesj-epos of in de relaties tussen Odysseus en de Akkadische cylinderzegels, vindt in dit boek een rijke bron van vermaak.

H. J. W. DRIJVERS

Addenda

P. 147. Het eerste deel met de resultaten van het Claremont-project is zojuist gepubliceerd: LOREN R. FISHER (ed.), *Ras Shamra Parallels. The Texts from Ugarit and the Hebrew Bible.* Vol. I (Roma 1972, Analecta Orientalia 49, 4to, xxiii + 537 p.).

P. 155. T.a.v. het gebruik van de „gekamde beitel" is nu te verwijzen naar de opmerkingen in *BASOR* 202, 1971, 29 noot 23: volgens Mr. HUSSEY, een expert van het British Museum, werd deze beitel bij steenbewerking

reeds in de 9e eeuw v. Chr. in Assyrië gebruikt (stenen leeuw uit de tijd van Assurnasirpal II, 883-859 v. Chr.).

P. 211. Y. AHARONI, in *Eretz Israel* 10, 1971, 53-57 (hebr. gedeelte) concludeert op grond van hernieuwd onderzoek te Megiddo dat aan de Salomonische stad uit laag IVB moeten worden toegeschreven de monumentale stadspoort, de massieve stadsmuur (dus geen kazematmuur) en de oorspronkelijke fase van het stallencomplex.